

Sancaktan Mukâta'aya Geçiş Sürecinde Harput Sancağında Ehl-i Örf Taifesi*

Military Officers in Harput Sub-Province During the Transformation from Sub-Province to Mukâta'a

İbrahim Erdoğan**

Özet

Klasik dönem sancak uygulamasından mukâta'a idaresine geçiş sürecinde önce, Harput Sancağı'nın bazı gelirleri, 1642'de Diyarbekir hazinesinden ta'yin olunan maaşlarına karşılık yıllık 40.000 guruş olmak üzere Van kalesi neferâtı mevâcibleri için ocaklık tahsis edilmiştir. Ardından, 17. yüzyılın ikinci yarısında sancaktaki tüm mukâta'a kalemleri Harput Mukâta'ası adıyla tek bir mukâta'aya dönüştürülmüştür. İltizâm uygulamasıyla birlikte klasik dönemden farklı olarak sancağın yönetimi, mukâta'a emîni, mukâta'a zâbiti, mütesellim veya mültezim unvanlı kişilerin uhdesine geçmiştir. Klasik dönem sancakbeyinin görevleri de yine aynı kişilerce yerine getirilmeye başlanmıştır. Bu gelişmelere göre makalede sancak idaresinden mukâta'a idaresine geçiş sürecindeki askerî-idarî yapı, yeni idarecilerin kimlikleri, görevleri, yerel hükümetle ilişkileri, yaptıkları zulüm ve yolsuzluklar ile ekonomik durumları ölçeğinde ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Harput, mukâta'a, mütesellim, emîn, mültezim, iltizâm, ocaklık

Abstract

In the Ottoman classical age, before the transformation from the sub-province to the Mukataa, it was attempted in 1642 that some revenue of the sub-province of Harput was appropriated to the soldiers in Van Castle in return for the salaries of 40.000 Kuruş to be received from Diyarbakır budget. Later in the second half of the 17th century various mukataa revenues of the sub-province was united into one revenue and this was then called Harput mukataa. As different from the application in the classical age the administration of sub-province was taken over by the persons who were mukataa emîni, mukataa zabiti, mütesellim and mültezim. The duties of governor of the sub-province in the classical age

*Bu makale 2006 yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne sunulmuş olan **XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Toplumunda Değişim Eğilimleri (Harput Örneği)** isimli doktora tezinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

**Yrd. Doç. Dr. Niğde Ün. Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, (i_erdogdu2003@yahoo.com)

were exercised by these persons. In this paper the transformation from sub-province to mukataa the administrators of sub-province were analyzed by their identity, duties, their relations with the local government, their abuses and mal-administration and by their financial states.

Key Words: *Harput, mukâta'a, mütesellim, emîn, mültezîm, iltizâm, ocaklık*

Giriş

Osmanlı topraklarına katılmadan önce, 1507-1516 tarihleri arasında Safevi hâkimiyetinde kalan Harput ve çevresi, Çaldıran Zaferi sonrası Diyarbakır'ı Safevi kuşatmasından kurtarmak için hareket eden Karaman Beylerbeyi Hüsrev Paşa emrindeki Osmanlı ordusu tarafından 1516'da fethedilmiştir¹. Daha sonra yapılan idarî düzenlemelerin ardından klasik bir Osmanlı sancağı olarak Diyarbakır Eyaleti'ne bağlanmıştır².

Tımar sisteminin uygulandığı klasik bir idarî birim olan sancakta Harput şehri (belgelerin diliyle kasaba-i Harput veya medine-i Harput), hem sancak hem de aynı isimle anılan kazanın merkeziydi. Anadolu'nun “orta kol” güzergâhı üzerinde ve yaklaşık 1280 m yükseklikteki sıradağlar üzerine kurulu şehir stratejik olarak çevreye hâkim konumda olduğundan, özellikle kalesi sayesinde eskiden beri korunma ve şehrin yakınlarından geçen kervanların güvenliği açısından çok önemli hizmetler görmüştür. Sınırları Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat bölümünde ve bugünkü Elazığ ili sınırları içinde kalan ve yaklaşık

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara 1986, s. 12-27; İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, C. 1, İstanbul 1958, s. 58-189; Besim Darkot, “Harput”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul 1950, s. 296-299.

² Osmanlılar zamanında Harput Sancağı'nın yer aldığı bölgede aynı anda üç sancak tipi görülmektedir. Klasik sancakların dışındaki sancaklar “yurtluk-ocaklık” ve “hükümet” şeklinde özel bir statüyle idare edilmekteydiler. Zira Osmanlılar, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu fethettiklerinde daha önce bölgeye hükmeden Safevi, Akkoyunlu ve Karakoyunlu'lardan kalan bazı uygulamalarla karşılaştılar. Neticede, sıkı bir merkezîyetçi politikayla Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu mutlak itaat altına almanın zorluğunu bilen Osmanlı yönetimi, bölgedeki aşiret hayatının yaygın olduğu sancaklarda askerî, malî ve adlî kontrolü sağladıktan sonra bölgenin eski hâkimlerine bazı idarî imtiyazlar tanıyarak bu sayede eski düzeni devam ettirmeye çalışmıştır. Nejat Göyünç, “Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilatı”, *Yeni Türkiye*, S. 31, Ankara 2000, s. 430- 441; Aynı yazar, “Yurtluk-Ocaklık Deyimleri Hakkında”, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 269-278; M. Ali Ünal, “XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbakır Eyaleti'ne Tâbi Sancakların İdarî Statüleri”, *Osmanlı Devri Üzerine Makaleler-Araştırmalar*, Isparta 1999, s. 170-178; Aynı yazar, “XVI. Yüzyılda Palu Hükümeti”, *IX. Türk Tarih Kongresi*, C. 3, Ankara 1994, s. 1071-1096; Orhan Kılıç, “Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancakları Üzerine Bazı Tespitler”, *OTAM*, S. 10, Ankara 1999, s. 119-139.

3200 km²'lik bir alana yayılan sancak³, 17. yüzyılın ikinci yarısında da klasik dönemde olduğu gibi tek bir kazadan müteşekkildir. Bununla birlikte sancağa bağlı nahiye ve köy sayılarıyla nüfus, dönemin şartlarına göre değişiklik göstermektedir. Örneğin, 1566 ve önceki tahrir kayıtlarına göre sancakta 7 nahiye ve 186 civarında köy bulunmaktadır⁴. Yine sancağın toplam nüfusu bu dönemde 25-100 bin civarında, şehrin nüfusu ise yaklaşık 6 ile 14 bin arasında tahmin edilmektedir⁵. 17. yüzyılın ortalarına gelindiğinde ise sicillere yansdığı kadarıyla nahiye sayısı bazen 16'ya çıkmakta, havâss-ı hümâyûn ile zeâmet ve tımar karyeleriyle birlikte (muâf karyeler hariç) toplam köy sayısı 130-140 civarında seyretmektedir⁶. Ayrıca incelediğimiz tarihlerde sancak ve şehir ölçeğinde klasik döneme nazaran önemli oranda bir nüfus kaybı görülmektedir.

³ M. Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s. 31-32; M. Tuncel, "Türkiye'de Yer Değiştiren Şehirler Hakkında İlk Not", *İ.Ü. Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, S. 20-21, İstanbul, 1977, s.119-128; Selçuk Hayli, "Tarihi Coğrafya Açısından Harput Şehrinin Fonksiyonları ve Etki Sahası", *Dünnü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu (24-27 Eylül 1998)*, C. I, Elazığ, 1999, s. 290.

⁴ M. Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s. 77-84.

⁵ Bu hesaplamada her hane 7 kişi düşünülmüştür. M. Ali Ünal, *Harput Sancağı*, s. 55-75.

⁶ Bu rakamların kesin olmadığı, sancağa bağlı köyler üzerine tarh edilen vergi kayıtlarına dayalı olduğu belirtilmelidir. *Harput Şer'iyye Sicili Defter No: 391, Belge No: 438*. Bundan sonraki dipnotlarda şer'iyye sicilleri, defter ve belge numaraları (*HŞS 391 : 438; HŞS 362 : 400, 506, 524*) şeklinde kısaltılacaktır. Köy sayısı hakkında kimi kaynaklarda farklı rakamlar telaffuz edilmektedir. Örneğin, 1567 tarihli Harput Sancağı'na ait mufassal tahrir defterine göre sancaktaki köy sayısı 191 olarak tespit edilmiştir. Mesut Elibüyük, "Türkiye'nin Tarihi Coğrafyası Bakımından Önemli Bir Kaynak, Mufassal Defterler", *Coğrafya Araştırmaları*, C. I, S.2, Ankara 1990, s. 20-21; Ayrıca bizden önce aynı belge serileri kullanılarak yapılmış bazı çalışmalarda, Harput sancağına bağlı köy sayısı 17. yüzyıl için 156 olarak verilmektedir. Ahmet Aksın, *19. Yüzyılda Harput*, Elazığ 1999, s. 40-41. Burada yazar kitabına aldığı köylerin sayılarını, Erdinç Gülcü ile Bekir Koçlar'a ait iki yüksek lisans çalışmasına dayandırmaktadır. Bizim yaptığımız tespitler ile bu sayı arasındaki farkın sebebi, vergi kayıtlarının orijinaleri ile söz konusu çalışmada yer alan köy isimlerinin karşılaştırılması sonucu daha iyi anlaşılmaktadır. Listede kimi köy isimleri mükerrer olmakla birlikte (Daldık, Kürdamlık, Körpe) sicilde ve ilgili yüksek lisans çalışmasında geçtiği halde bazı köylerin isimleri geçmemektedir (Sün, Sürsürü, Konakalmaz, Pincirik gibi). Ayrıca kimi yerlerde köyler ile mezraların birbirine karışması ya da kimi köylerin tamamen ortadan kalkmasının yanında, bazı yeni köylerin kurulmuş olması da muhtemelen bu karışıklığa sebep olmuş olabilir. Gene yakından bakıldığında, bazı köylerin aynı listede olmak üzere hem havâss-ı hümâyûn hem de zeâmet ve tımar karyeleri arasında ve farklı nahiyelere bağlı olarak mükerrer kayıtlı olduğu görülmektedir. Mesela, Kürdamlık ve Miyadun karyeleri aynı tarihte hem Kuzabâd hem Uluabâd nahiyeleri içerisinde tekrar yazılmışken Miyadun karyesi ilk yazılışında 1,5 avânz-hânesiyle havâss-ı hümâyûn karyesi, ikinci yazılışında 0,75 avânz-hânesiyle zeâmet-tımar karyeleri içerisinde verilmiştir. Aynı şekilde Kürdamlık karyesi 1 hane ve 1 rub' ile Uluabâd, 1 hane 3 rub' ile Kuzabâd Nahiyesine bağlı köyler arasında gösterilmektedir. Bkz. *HŞS 391 : 304, 438; HŞS 362 : 305, 400, 506, 524*.

Nitekim 17. yüzyıl ortalarına ait avâruz kayıtları nüfustaki bu azalmayı doğrulamaktadır. Harput'u ziyaret eden Polonyalı Simeon da bölgedeki yoğun gayrimüslim göçüne dikkat çekmektedir⁷. 1646 tarihli Harput kazası avâruz defterine göre şehrin nüfusu 5 bin civarında tahmin olunmaktadır⁸. 16. yüzyıla kıyaslandığında bu ortalama %35 dolayında bir azalma demektir⁹. Yine 1691-1693 tarihli sicillerde yer alan avâruz kayıtlarına göre, şehrin nüfusu gayrimüslimlerle birlikte 4 bine yakındır. Yine köyler dâhil sancağın toplam nüfusu, tahminen 20 bin civarına yakın hesaplanmaktadır¹⁰.

Harput sancağı, klasik dönem boyunca merkez tarafından atanan ve genellikle bölgede önceden idarî bir görevde bulunmuş veya yöreyi az çok tanıyan sancakbeyleri tarafından yönetilmiştir¹¹. Ancak incelediğimiz tarihlerde bu uygulamanın yavaş yavaş terk edildiği, tımar sisteminin eski önemini kaybetmesiyle birlikte gittikçe yaygınlaşan mukâta'alaşma ve iltizam sürecine bağlı olarak sancağın malî statüsü ile birlikte üst düzey idarecilerin atanma biçimi ve kimliklerinin de önemli ölçüde değişmeye başladığı görülmektedir. Aslında bu değişme, Osmanlı maliye ve toprak tasarruf sisteminde 16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren görülen vergi gelirlerinin tımar, zeamet, havâss-ı ümera ve havâss-ı hümâyûn arasındaki taksimatının havâss-ı hümâyûn lehine, diğerlerinin ise aleyhine gelişme göstermesiyle ilgilidir.

Bilindiği gibi klasik dönem sonrasında Osmanlı malî ve idarî yapısında görülen en önemli değişikliklerden birisi, klasik tımar sistemi içerisinde gördüğümüz dirliklerin zamanla mirî mukâta'a haline getirilerek merkezî hazine adına iltizama verilmesidir. Tımar sisteminin 16. yüzyılın sonlarından başlayarak, oluşan yeni şartlara yahut dengelere uyum sağlayamayışı ve dolayısıyla temel işlevini yerine getiremeyişi sebebiyle, bu sistem içerisinde yer alan dirliklerden öncelikle "mahlûl" olanlardan birkaç tanesi birleştirilerek yeni mukâta'a alanları oluşturulmuş ve iltizama vermeye başlanmıştır. Ayrıca 17. yüzyılda tımar sahiplerinin elindeki tımar gelirlerinin büyük bölümü, o sırada topraklı süvarilerin modasının artık geçmiş olması sebebiyle aktif askerî hizmetten muâf

⁷ *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi*, Çev. Hırant Andreasyan, İstanbul 1964, s. 91.

⁸ M. Ali Ünal, "1056/1646 Tarihli Avâruz Defterine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Harput", *Osmanlı Devri Üzerine Makaleler-Araştırmalar*, Isparta 1999, s. 110-118.

⁹ Bkz. M. Ali Ünal, *Harput Sancağı*, s. 55-75.

¹⁰ Ahmet Aksın, *a.g.e.*, s. 155-156. Avâruz-hânelerin nüfus tahmininde kullanılması hakkında bkz. Rıfat Özdemir, "Avâruz ve Gerçek Hâne Sayılarının Demografik Tahminlerde Kullanılması Üzerine Bazı Bilgiler", *X. Türk Tarih Kongresi (22-26 Eylül 1986)*, C. IV, Ankara 1993, s. 1581-1613. Ayrıca bkz. Oktay Özel, "Osmanlı Demografi Tarihi Açısından Avâruz ve Cizye Defterleri", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Ankara 2000, s. 33-50.

¹¹ Bkz. M. Ali Ünal, "XVI. Yüzyılda Harput Sancakbeyleri", *Osmanlı Devri Üzerine Makaleler-Araştırmalar*, Isparta 1999, s. 90-110.

tutulmanın “karşılık parası” (bedel) olarak merkezî hazineye aktarılmıştır¹². Nitekim bu dönemde gittikçe artan merkezî bütçe harcamaları ve çekilen nakit sıkıntısı karşısında Osmanlı malî yönetimi, daha fazla nakit girdisi sağlayacak yeni vergi kalemleri ihdasıyla birlikte, askerî zümre arasındaki mevcut vergi paylaşımını kendi lehine değiştirecek biçimde mirî gelir alanlarını genişletme siyasetini daha çok gütmeye başlamıştır. Bu amaçla pek çok sancaktaki kadı, sancakbeyi ve subaşı gibi görevlilerin gelirleri yavaş yavaş mukâta'a sistemi içerisine çekilmiştir. Diğer bir ifade ile pek çoğu sancak, bir kısmı da kaza taksimatı içinde teşekkül etmiş askerî zümre hasları 17. yüzyıl boyunca mirî gelirler kapsamında muamelata tabi olmuştur. Yani öncelere beylerbeyi veya sancakbeyinin gelirleri içerisinde yer alan haslar veya bâd-ı hevâ, cürm ve cinâyet gibi gelirler, zamanla hazîne-i âmireye çekilerek mukâta'a haline getirilmiş, bu şekilde merkezî hazine adına iltizama verilmeye başlanmıştır¹³. Bu gelişmeye paralel öne çıkan önemli bir özellik ise, mukâta'aya dönüştürülen haslar ile kademeli olarak havâss-ı hümayûna transfer edilen sancak haslarının, iltizam usulüyle ilgililere tevcihinde, sancağın idaresine atanan kişinin o sancak yönetiminden sorumlu olmasının yanında, sancaktaki havâss-ı hümayûna ait emvali de iltizamen yüklenmiş olmasıydı¹⁴. Sancakbeylerine bu şekilde sancak tevcihi, aynı zamanda bir alt mültezim gurubu olan mütesellimlik ara grubunun oluşmasını ve bu kişilerin Osmanlı malî sistemi içerisindeki önem ve yerlerini genişleten süreci de hızlandırmıştır¹⁵.

¹² Tımar gelirlerini merkezî hazineye çekmenin bir diğer yolu da bunları önce sultan hâslarına (havâs-ı hümayûn) dönüştürmek ve sonradan iltizama vermektir. Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ 1300-1600*, Çev. Ruşen Sezer, İstanbul 2003, s. 113.

¹³ Herhangi bir tımar veya zeâmet hâsılının merkezî hazine gelirleri arasına katılabilmesi için, öncelikle buraların dirlik olma özelliklerini kaybetmiş olmaları gerekiyordu. Yani bir vergi kaynağının iltizamı veya satışı (malikâne) için o kaynağın mukâta'a statüsünde olması yani merkezî hazineye ait gelir kaynaklarından birisi olması gerekmektedir. Bu özelliği taşıyan mukâta'alar için “mirî mukâta'a” tabiri kullanılmaktaydı. Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, İstanbul 1986, s. 34. Ayrıca Osmanlı klasik dönemindeki dirliklerin 18. yüzyıla gelinceye değin mirî mukâta'aya dönüşme süreci ve bu durumun temel sebepleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Eftal Batmaz, *XVIII, Yüzyıldaki Malî Uygulamaların Osmanlı Taşra Yönetimi Üzerindeki Etkileri*, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 1995, s. 169-199.

¹⁴ Erol Özvar, “XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişme: Diyarbakır'da Hazine Defterdarlığından Voyvodalığa Geçiş”, *IX. International Congress Of Economic and Social History Of Turkey (Dubrovnik-Croatia, 20-23 August, 2002)*, Ankara 2005, s. 97. İltizam-mukâta'a hakkında bkz. Mehmet Genç, “İltizam”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul 2000, s. 154-158; Aynı yazar, “Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi”, *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Ankara 1975, s. 231-262; Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi*, İstanbul 2003, s. 31-68; Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, İstanbul 2003, s. 9-26.

¹⁵ Erol Özvar, *a.g.m.*, s. 97-98.

Bu çerçevede Harput sancağının idarî-malî statüsüne bakıldığında, 17. yüzyılın ortalarına doğru sancağın bir kısım gelirlerinin “ocaklık” olarak ayrıldığı anlaşılmaktadır. Zira bu tarihlerde Diyarbekir hazinesine bağlı mukâta’aların önemli bir kısmı askerî harcamaların (çoğu maaş ve iâşe harcamalarına) finansmanı için ocaklık haline getirilmişti¹⁶. Aynı şekilde Diyarbekir hazinesine bağlı Harput sancağının bazı gelirleri de 1642 yılında Diyarbekir hazinesinden ta’yin olunan maaşları karşılığında, yıllık 40 bin guruş olmak üzere “Van kalesi neferâtı mevâcibleri için ocaklık” tahsîs edilmiştir¹⁷. Ayrıca ocaklık olarak ayrılan sancak gelirlerin isimleri de söz konusu belgede ayrıntılı olarak verilmektedir¹⁸.

Elimizdeki diğer belgelerden anlaşıldığına göre ocaklık şeklinde Van kalesi askerlerine maaş olarak tahsîs edilen gelirlerin sevk ve idaresi, ilk başlarda klasik dönemde olduğu gibi merkez tarafından “emîn” olarak tayin edilen sancakbeyinin sorumluluğundadır. Hatta ocak sahiplerine ödeme, sancak emîni veya mültezim tarafından yapılmaktadır¹⁹. Ancak yüzyılın üçüncü çeyreğine

¹⁶ Ocaklık kurumu tahsîs ilkesinin en önemli uygulamalarından birisidir. Bu tâbir tersane giderlerine, sınır boylarındaki kalelerin muhafazasında bulunan askerler ile yerli ve gönüllü neferlerin gündelik ulûfelerine ve mevâciblerine, mütekâid ve duagû vazifeleri için tahsis edilmiş olan bir kaç köy veya bir kaza geliri için kullanılmaktadır. Ocaklık olarak tahsis edilen gelirler sadece toprak gelirleriyle ilgili olmayıp, mukâta’a, cizye ve avârız gelirlerinden de ocaklığa havâle yoluyla tahsîsler yapılabilmekteydi. Merkezdeki kapıkulu veya sınır boylarında görevlendirilen askerlerin ödeneklerinin yanında, tamir ve mülhimmat harcamaları ve tazminatlar da bu harcamalara dâhildir. Ayrıntı için bkz. Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul 2000, s. 190-192; Baki Çakır, *Osmanlı Mukâta’a Sistemi*, 89-93. Diyarbekir hazine gelirlerinin yaklaşık % 40’ı Van, Amid, Erciş, Ahlat, Adilcevaz, Musul, Hısnıkeyf, Ruha ve Bitlis gibi kalelerde görev yapan askerî neferâtın maaşlarına harcanmaktaydı. 1630’larda Diyarbekir hazinesine bağlı 15-20 kadar mukâta’a kalemi bu şekilde ocaklık halindeydi. Erol Özvar, *a.g.m.*, s. 98-99.

¹⁷ HŞS 362 : 431.

¹⁸ “...Diyarbekir hazinesinden ta’yin olunan kırk bin guruş mevâcibleri bedel-i ocaklık olub hazîne-i amiremde mahfûz olan aklâm defterine müracaat olunduktâ Harput’un bin sekiz yüz nefer haracı olup beher neferden biri için üç guruş beşer akçe cülus ve beher guruş başına ikişer akçe tefaviid ile ve her nefer başına maişetten ma’ada iki yüz elli altı akçe ve maişet ile kâmil üç buçuk guruş olub bundan ma’ada iki yüz seksen sekiz hane avârız ve beher haneye dört yüz altmış akçe ki altı guruştan rub’ eksik olur ve beş rub’ işpenç ve ırgadiye beher nefer başına on bir ırgat ve bundan ma’ada gulam ve âded-i ağnam ve bâd-ı hevâ ve rusûmat ve cürm-i cinayet ve bâc-ı ‘übûr ve boyahâne ve tamga ve sair senelerde otuz dört bin üç yüz elli guruş olmak üzere cümle kâmil kırk bin guruş olur...”, HŞS 362 : 431.

¹⁹ Safer 1072/Ekim 1661 tarihli Harput emînine yazılan ferman suretinden, kazada yaşayan 1800 hane zimmiden toplanacak cizyenin Van Kalesi neferâtının mevâcibleri için ocaklık ayrıldığı hatırlanmakta ve belgenin devamındaki bilgilerden ocak sahiplerine yapılacak ödemenin de o an sancağı iltizam etmiş olan emîn veya mültezim tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. HŞS 382 : 476. Bu konudaki diğer örnekler için bkz. HŞS 368 : 385; HŞS 278 : 86.

doğru ekonomik şartlar gereği yahut dönemin zorunlu bir malî tercihi olarak (gelirlerdeki düşüş, mevâcib ödenememesi v.s.), sancak gelirleri bir bütün halinde mirî mukâta'aya dönüştürülmüş ve “Harput Mukâta'ası” olarak tek bir isim altında birleştirilmiştir²⁰. Yani başlangıçta sancığın bazı gelirleri mevâcibler için tahsis edilmişken, bu uygulama sonradan sancak gelirlerinin tümünü kapsayacak nitelikte bir boyut kazanmıştır. Neticede 17. yüzyılın son çeyreğinde merkezî hazineye bağlı tüm gelirler, Harput Mukâta'ası adıyla toptan iltizama verilmiştir. Dolayısıyla bu haliyle sancak mukâta'asını iltizam edenler, mukâta'a emîni/mütesellim/mültezim unvanıyla klasik dönem sancakbeylerinin tüm yetki ve fonksiyonlarını da üstlenmişlerdir. Konumuz açısından en önemli ayrıntı ise, sancak ve tevâbi' mukâta'alarının büyük ölçüde Van kulları ocaklığına mensup askerî zümre tarafından iltizam edilmesi ve sancak idaresinin bu ocağa mensup ağalarca yürütülmesidir.

Nitekim bu makalede mukâta'a kapsamında Harput Sancağı'ndaki askerî-idarî yapı, üst düzey yöneticiler bazında (emîn, zâbit, mütesellim gibi) ve bu idarecilerin başta kimlikleri, atanma biçimleri, görev süreleri, yönetim fonksiyonları, halkla ve yerel hükümetle ilişkileri ve ekonomik durumları ölçüğünde irdelenirken, meydana gelen yeni oluşumların klasik dönemle karşılaştırılması ve tahliline çalışılacaktır.

1. Kimlikleri, Atanma Usulleri ve Görev Süreleri Bakımından Emîn/Zâbit/Mütesellimler

Bilindiği üzere Osmanlı klasik döneminde taşra yönetiminin iki temel birimi vardı. Bunlar, askerî-idarî (örfî) açıdan oluşturulmuş sancak ve adlî-idarî (şer'î) açıdan oluşturulmuş kazadır. Sancak idarî ve malî açıdan tımar sistemi içerisinde Osmanlı Devleti'nin taşra yönetimindeki ana birimdir. Bu özelliği

²⁰ Evâil-i Şevval 1074/Mayıs 1664 tarihli bir iltizam mektubunda “mukâta'-ı Harput” başlığı altında sancaktaki mukâta'alar “*varub livâ-i mez'bûre mutasarrıf olub ve kazâ-i mez'bûrede vâkî havâss-ı hümayûn ve havâss-ı mirlivâya müte'allik kurâ ve mez'ârî'in a'sâr-ı şer'îyye ve rûsûm-ı 'örfîyyesini ve reyâ-yı Erâmine'nin cizye, işpenç ve İslâmiye'nin resm-i bennâk ve resm-i penbe ve resm-i 'arûsiyye ve 'adet-i âğnam ve kovan ve resm-i cûllah ve tamgâ-yı siyâh ve bâc-ı 'ubur ve bazâr-ı esbû ester ve ağnâm ve boyabâne ve kırıshâne ve debbaghâne ve resm-i bazâr-ı rişte ve şembâne ve rûsûm-ı mîrî ve kapan ve 'arûsiyye ve ihtisâb ve âsesiyye cürm-ü cinâyet ve bâd-ı havâlar -ki mirlivâ ve havâss-ı hümayûna müte'allik mukâta'attır- ve iki yüz doksan beş buçuk hane-i avârızıyla ve ebvâb-ı mahsulâtını kanun-ı padişahî üzere abz-u kabz idüb*” şeklinde ifade edilmektedir. HŞS 368 : 398. Bu ve benzeri belgelerden, padişah ve sancakbeyi hâslarının birleştirilip tek bir mukâta'aya (mirî mukâta'a) dönüştürülerek iltizama verildiği anlaşılmaktadır. 01 Mart 1692 tarihli bir başka sicil kaydında da yine “havâss-ı hümayûn” gelirleri arasına dâhil edilen bu gelirler, oluşturuldukları sancak veya kazanın adıyla “mukâta'-ı Harput” şeklinde tek bir isimle ifade edilmektedir. “..Mukâta'-ı Harput ma'a mirlivâ ve tamgâ-yı siyâh ve bâc-ı 'übûr..”, HŞS 391: 435. Sancak mukâta'alarının tek bir isim altında “mukâta'-ı Harput” şeklinde ifade edildiğini gösteren diğer örnekler için bkz. HŞS 391: 399, 436, 488, 489; HŞS 278 : s. 81-2; HŞS 388 : 310; HŞS 362 : 431.

sebebiyledir ki, eyaletlerin idarî yapılarındaki düzenlemeler yüzünden sayıları Osmanlı Devlet'i yıkılana kadar devamlı değişmişken, sancak taksimatı nispeten sabit kalmıştır²¹. Yine Osmanlı padişahları, bir bölgeyi yönetmek üzere ilk yıllardan itibaren başlıca iki yönetici atamışlardır. Bunlardan ilki askerî sınıf kökenli ve sultanın yürütme gücünü temsil eden bey (beylerbeyi, sancakbeyi), diğeri ise ulemâ kökenli ve padişahın yasal yetkisini temsil eden kadıdır.

Mekânda temel idarî birim olarak kabul edilen sancaklar, askerî-idarî bakımdan sancakbeyinin yönetiminde olmakla birlikte, 15. ve 16. yüzyıllarda fethedilen yerleri devlet, sancakbeyinin doğrudan yönetimine vermiş, başlarına birer beylerbeyi atamıştır²². Osmanlı Devleti'nin en temel kurumu olan tımar rejimi de, ancak bu sancak sistemiyle Osmanlı yasa ve yönetiminin yeterince yerleştiği bölgelerde uygulanabilmiştir²³.

Sancak yönetiminin başı ve 16. yüzyıldan itibaren "mîrlivâ" olarak da adlandırılan sancakbeyi, yönetmekle mükellef olduğu sancağın amiri ve aynı zamanda o yörenin askerî birliklerini toplayan bir kumandan idi. Ayrıca idare ettiği bölgede güvenliği sağlama ve suçluları cezalandırma gibi pek çok görevi de bulunmaktaydı²⁴.

Genel olarak Osmanlı klasik döneminde bir sancakbeyi özetle, o kişinin (kulun) kendisine verilen bir görevde başarılı olması durumunda, bağlı bulunduğu makam sahibinin arzı sayesinde veya re'sen padişah tarafından atanmaktaydı. Bu durum kendisiyle birlikte atandığı sancağın kadısına bir fermanla resmen bildirilmekte ve sancakbeyi olarak atanan kişiye, merkezden berat verilmesiyle atama işlemi tamamlanmaktaydı²⁵. Aynı şekilde bu dönemde taşrada görevli üst düzey memurlar da belirli kariyer basamaklarından geçmiş

²¹ Osmanlı'nın ilk devirlerinde de temel idarî birim sancaktı ve idarede sancak temeline dayanan bölümlenme, eyalet birimine rağmen 19. yüzyıla kadar devam etmiş ancak Tanzimat'tan sonra taşradaki örgütlenme vilayet (eyalet) esasına göre düzenlenmiştir. İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara 1979, s. 184.

²² 14. yüzyıl boyunca beylerbeyi taşra kuvvetlerinin komutanı, civardaki sancakbeylerinin âmirî durumundaydı. Bu dönemde beylerbeyiler belli bir bölgenin idarecisi olmak yerine, bütün ordu işlerinden sorumlu bir kimse hüviyetindedirler. Savaş zamanlarında kendi bölgelerindeki sancakbeyleri ile tımarlı sipahileri maiyetine alarak emredilen yerde orduya katılmak zorundaydılar. Sefere memur olduklarında ise, yerlerine vekil olarak mütesellimlerini bırakırlardı. Bkz. Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, Ankara 1996, s. 83-85; Nejat Göyünç, *Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilâtı*, s. 431-436.

²³ Eyalet yönetimi ve tımar sistemi hakkında bkz. Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ 1300-1600*, s. 108-114.

²⁴ Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete, 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul 1978, s. 16.

²⁵ Özer Ergenç, *Osmanlı Klasik Dönem Kent Tarihçiliğine Katkı: XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, s. 67 (Bundan sonra *Ankara ve Konya* şeklinde kısaltılacaktır).

kişilerdi ve merkez bu sayede uzun bir süre taşrayı kontrol imkânına sahip olabilmisti²⁶.

17. yüzyıla gelindiğinde klasik düzenin bazı sebepler yüzünden bozulmasıyla başlayan süreç, daha da hız kazandı ve başta tımar sistemi olmak üzere pek çok alanda değişik uygulamalara gidildi. Bu durumun tabii sonucu olarak eyalet ve sancak idarecilerinin atanma usullerinde ve kimliklerinde değişiklikler yaşandı. Örneğin bu yüzyılda eskiden olduğu gibi sancakbeyliğinde başarı ve liyakat göstererek vali olabilme şeklindeki geleneksel teşkilat uygulaması bozulmuş, sayıları gittikçe artan vezir rütbeli paşaların saray çevresinde yürüttükleri ince diplomasi neticesinde tayinlerini yaptırılmaları mümkün olabilmisti²⁷. Öyle ki, isyan eden veya zorbalık yapanlara bile sancak tevcihlerinin yapıldığı örneklerle sabittir²⁸. Klasik dönemde tımar sahiplerinin direkt bağlı oldukları sancakbeyleri, tımar sisteminin çözülmesiyle eski önemlerini kaybettiler. Özellikle 17. yüzyıl boyunca beylerbeyi ve paşaların uzun süre görev verilmeden beklemede kalması (feragat süresi) bu kişilere “arpalık” olarak tevcih edilen sancakların sayısının artmasına sebep oldu²⁹. Bu durumda

²⁶ Osmanlı merkez ve taşra bürokrasisi hakkında geniş bilgi için bkz. Hüseyin Özdemir, *Osmanlı Devleti'nde Bürokrasi*, İstanbul 2001; Yusuf Oğuzoğlu, *Osmanlı Devlet Anlayışı*, İstanbul 2000, s. 27-75. Tanzimat dönemi için bkz. Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991.

²⁷ Bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. 3, Ankara 1983, s. 292.

²⁸ Yapılan çeşitli çalışmalarda konunun farklı boyutları ele alınmaktadır. Örneğin Barkey, 17. yüzyılda Celali İsyanları ile doruğa ulaşan siyasi bunalım sırasında, Osmanlıların esnek davranarak ve müzakere becerilerini kullanarak merkeze karşı ayaklanan pek çok kişi veya kesime üst düzey yöneticilikler vererek yanlarına çekmeyi başardıklarına dikkat çekmektedir. Bu konuda tarihçi şunları ifade etmektedir. “Devletin icraatlarını belirleyen pratik kaygı, ülkeler arası alandaki meselelerle ülke içindekiler arasında bir denge tutturulmasıydı. Devletin karar alma aygıtı, asilerin üstüne mi yürüyeceğine yoksa onlarla anlaşma yoluna mı gidileceğine bu kıstasa göre karar veriyordu. Bu anlaşmaların asileri denetim altına almaya, onlardan yararlanmaya ve daha sonra onları saf dışı bırakmaya yönelik daha geniş bir planın parçası olduğu, Celâlilerin gönderildikleri yerlerden belliydi. Yakalanan asiler, mümkün olduğunca sınır bölgelerine çeşitli resmi görevlerle (beylerbeylik gibi) gönderiliyor, savaşların kesintisiz olduğu bu bölgelerdeki acımasız koşulların her hangi bir asi için yeterli bir ceza olacağına inanılıyordu. Eşkiyaların uç bölgelerine (özellikle buralar İranlılar veya Avusturyalılarla yapılan savaşlara sahne olduğunda) gönderme uygulaması, 17. yüzyılda da devam etti. Belli ki devlet, bu bölgelerde bulunacak fazla ordulardan yararlanmak istiyordu. Örneğin Deli Hasan, batı cephesine beraberinde 10.000 asker getirdi”. Bkz. Karen Barkey, *Eşkiyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, Çev. Zeynep Altok, İstanbul 1999, s. 195-237.

²⁹ Bilindiği gibi Osmanlılarda arpalık, devlet memurlarına görevli buldukları hizmet süresince maaşlarına ek olarak veya görevlerinden ayrıldıktan sonra bir nev'i emekli maaşı olarak tahsis edilen gelire denilmektedir. Arpalık geliri, 17. yüzyıldan itibaren yüksek dereceli memur ve idarecilerle vezirlere emeklilik veya seferlerde gösterdikleri yararlılıklardan ötürü bir veya birden fazla sancağın birleştirilerek tahsis edilmesi

kendi sancağı arpalık haline getirilen bir sancakbeyinin başka bir yere atanıp atanmayacağı, görevde kalma sürelerinin belirsiz oluşu, saraydan bazı görevlilere sancak verilmesi gibi uygulamalar sancakbeylerini ciddi şekilde etkilemiş, onların âdeta sistem dışına itilmelerine sebep olmuştur³⁰.

16. yüzyıldan 17. yüzyıla geçişte üst düzey yönetici atamalarında görülen değişimin önemli yönlerinden birisi de, bu kişilerin mesleklerinin başlangıcında taşraya gönderilip orada yükselmelerinin sağlanmasından ziyade, artık daha yüksek rütbelilerle hatta bazılarının beylerbeyi olarak İstanbul'dan taşraya gönderilmeleridir. Kunt bunu, 17. yüzyılda Osmanlı merkezî yönetiminin taşra yönetimine doğrudan doğruya ve daha yüksek rütbelilerle el koyarak merkezînin gücünün yeniden arttırılmak istenmesi şeklinde değerlendirmektedir³¹. Yine Kunt'un belirttiğine göre 1568-1574 tarihleri arasında bu tutumun bir yansıması olarak sancakbeylerinden % 67.8'i taşra, %32.2'si merkez-saray kökenli iken, 17. yüzyıla gelindiğinde örneğin, 1632-1641 tarihleri arasında yukarıdaki durum tersine dönmekte ve sancakbeyi tayin edilenlerden %49.2'si saray ve %25.4'ü taşra kökenli, %15.9'u da ümera akrabası veya kapısı halkındandır³².

İncelediğimiz dönemde tüm Anadolu şehirlerinde olduğu gibi, Harput Sancağı'nda en üst örf yetkilisi olarak mütesellimler görmekteyiz. Bu kişiler, 16. yüzyılın ikinci yarısında itibaren vali veya bir sancakbeyinin atanmış olduğu görev yerine gidinceye kadar geçecek sürede, atandıkları bölgeyi yönetmek için görevlendirilen ve çoğunlukla kendi adamları veya o yerin eşrafından bazı kişiler iken, 17. yüzyılda mütesellimler giderek sancakbeylerinin yerini almaya başlayan kişiler olarak görmekteyiz³³. Nitekim sancakbeyinin vekili durumunda

şeklinde belirleniyordu. Cahit Baltacı, "Arpalık", *DİA*, C. 3, İstanbul 1999, s. 392-393.

³⁰Barkey 17. yüzyılı, güçlü beylerbeylerin hâkimiyetinin başladığı ve sancakbeylerinin her şeylerini yitirdikleri bir dönem olarak tanımlamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Karen Barkey, *a.g.e.*, s. 84-85.

³¹Metin Kunt, "Karşılaştırmalı Tarih Üzerine", *Toplumsal Tarih*, 19, (114), İstanbul 2003, s. 114.

³²Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete*, s. 72.

³³17. yüzyıldan itibaren birçok Osmanlı kurumunda önemli değişiklikler yapılmış ve dolayısıyla mütesellimlik de farklı bir hal almaya başlamıştır. Özellikle 1627'den sonra yüksek görevler alması gerekenlerin sayıları artınca rütbelere uygun boş eyalet bulunmaması üzerine kendilerine görev verilmeyen bey ve paşalara bazı sancakların idarî gelirleri arpalık olarak tevcih edilmiştir. Söz konusu bu kişiler, buralara kendileri gitmeyerek yerlerine mütesellimler göndermişlerdir. İltizâm uygulamasının başlamasıyla birlikte mukâta'aları iltizama alan mültezimler de, kimi zaman yerlerine mütesellimler tayin etmişlerdir. Ayrıca bazen devletin kendisi de önemsedığı mukâta'aları doğrudan merkezde bulunan hazineye bağlamakta ve buraların yönetim için de mütesellimler göndermekteydi. Musa Çadircı, "II. Mahmut Döneminde Mütesellimlik Kurumu", *AÜDTCF Dergisi*, C. 28, S. 3-4, Ankara 1970, s. 287-296; Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Mütesellimlik Müessesesi", *AÜDTCF Dergisi*, C. 28, S. 3-4, Ankara 1970, s. 369-390; Mümtaz Yaman, "Osmanlı İmparatorluğu Teşkilatında Mütesellimlik

olan mütesellimlerin çoğu yerli ailelerinden ve aynı zamanda buldukları mahallin servet ve nüfûz bakımından kuvvetli ailelerinin mensuplarıydı³⁴. Hatta söz konusu kişiler zamanla mütesellimlik, voyvodalık ve muhâssıllık gibi önemli görevleri ele geçirerek etkinliklerini daha da arttırmanın peşinde olmuşlardır³⁵.

Harput açısından bakıldığında ise durum nispeten daha farklı bir görünümündedir. Zira yukarıda da belirtildiği gibi, 13 Zilkâde 1082/12 Mart 1672 tarihli Diyarbekir Eyalet mutasarrıfı vezir Mehmed Paşa'ya hitaben yollanan bir ferman suretinden öğrendiğimize göre, Harput Sancağı'ndaki mukâta'a gelirlerinden bir miktarı 1642 tarihinde Diyarbekir hazinesinden ta'yin olunan maaşları karşılığında yıllık 40 bin gurûş olmak üzere "Van kalesi neferâtı mevâcibleri için ocaklık" tahsis edilmiştir. Daha sonra sancak gelirlerinin tümü "mîrî mukâta'a" ya dönüştürülerek, özellikle 17. yüzyılın sonlarına doğru bu ocağa mensup ağaların iltizamına verilmiş ve bu tarihlerde sancakbeyi veya mütesellim olarak sancakta görev yapanlar çoğunlukla bu ocağa mensup kişiler (ağalar) arasından tayin olunmuştur. Ancak kullandığımız belgelerde, merkezden gönderilen ferman ve berat gibi kimi resmî belgelerin dışında, hemen hiçbir belgede bu kişilerin isimleri geçmemekte ve söz konusu belgelerde de daha çok kendilerine isimleri yerine genellikle unvanlarıyla hitap edilmektedir. Dolayısıyla bu kişilerin kimliklerinin tespitine yönelik aşağıda verilen tablodaki isimlerin çoğunluğuna şühûdü'l-hâl içerisinde yahut yaptıkları zulümlerden dolayı görülen davalarda taraf olmaları sebebiyle tesadüf edilmektedir. Aynı durum, sancakta görevli diğer idareciler için de söz konusudur. Ayrıca tabloda belirtilen tarihler, bir kaçı hariç bu kişilerin göreve kesin atanma tarihleri olmayıp, isminin sicilde ilk geçtiği belgenin tarihini içermektedir.

Müessesesine Dair", *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, C.1, Ankara 1944, s. 75-105.

³⁴ Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Ankara 1985, s. 16.

³⁵ Özellikle mukâta'a ve iltizam uygulamasının yaygınlaşmasıyla birlikte taşradaki varlıklı ailelerin bu işlere el atması sonucunda, malî ve siyasî açılardan büyük güç kazandıkları bilinmektedir. Örneğin 18. ve 19. yüzyıllar arasında Manisa ve civarında iltizam suretiyle mültezim, daha sonra mütesellimliğe kadar yükselmiş Karaosmanoğulları için bkz. Yuzo Nagata, *Tarihî Ayanlar: Karaosmanoğulları Üzerine Bir Deneme*, Ankara 1997. İmparatorluk geneli için bkz. Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyanlık*, Ankara 1994.

Görevli Oldukları Tarih	(Mukâta'a Emîni-Mukâta'a Zâbiti)	Mütesellim ³⁶
Evâsıt-ı C. A. 1072/Şubat 1662	Abdullah Bey ³⁷ , Ömer Çavuş	Hüseyin Ağa ³⁸
Evâil-i Zilkade 1072/ Temmuz 1662	Yusuf Bey ³⁹	Bayram Ağa ⁴⁰
12 C.E. 1074/12 Aralık 1663	Ömer Bey (Ağa)	İsmail Ağa
Gurre-i Şevval 1074/27 Nisan 1664	İsmail Bey (Ağa) ⁴¹	-
Evâil-i Şevval 1074/ Mayıs 1664	Ömer Bey (Ağa) ⁴² (İkinci kez)	İsmail Bey ⁴³
20 Safer 1077/21 Ağustos 1666	Ahmed Bey (Ağa) ⁴⁴	-
24 Safer 1083/20 Haziran 1672	Seyyid Mehmet Ağa ⁴⁵	Hasan Ağa ⁴⁶ , Mehmed Beşe
18 R. A. 1083/12 Ağustos 1672	Ömer Bey ⁴⁷ (Ağa)	Mustafa Ağa
Şevval 1094/Eylül 1683	Ali Bey (Ağa), Şaban Bey (Ağa) ⁴⁸	-

³⁶ Bazı belgeler kâim-makâm sıfatıyla mütesellim imzalıdır.

³⁷Şevval 1072/Mayıs 1662 tarihli belge, Abdullah Bey ve ortağı Ömer Çavuşun yaptığı yolsuzluklarla ilgilidir. Harput Emîni Abdullah Bey'den "sâbıkan" diye bahsedildiğine göre, muhtemelen ref' edilerek yerine Yusuf Bey getirilmiş olmalıdır. *HŞS* 382 : 253.

³⁸Abdullah Bey'in mütesellimi olduğu anlaşılan Hüseyin Ağa, Evâhir-i Receb 1072/Mart 1662 tarihli kayıttan öğrendiğimize göre, Hüseyin Çelebi isimli kişiyi yerine vekil nasb etmiştir. *HŞS* 382 : 40/131. Bir başka belgede "oldur ki bi'l-fi'l Harput mütesellimi olan Hüseyin Ağa" şeklinde açık ifade yer almaktadır. *HŞS* 382 : 38/125.

³⁹ Evâil-i Zilhicce 1072/ Temmuz 1662 tarihli belgede Yusuf Bey'den "vali-i Harput ve Gürünlü Yusuf Bey" diye bahsedilmektedir. *HŞS* 382 : 342.

⁴⁰ *HŞS* 388 : 261.

⁴¹ İsmail Bey'in ismi, Diyarbekir (Amîd) kâim-makâmı Yusuf Bey imzasıyla Harput kadısına gönderilen bir buyruluda geçmektedir. Belgede "kazâ-i mezbûre emîni" İsmail Bey'in Amid'e gönderdiği arza yer verilmektedir. Kimliği hakkında herhangi bir bilgiye rastlayamadığımız İsmail Bey'in çok az bir süre bu görevi yürüttüğü anlaşılıyor. Çünkü aşağıdaki belgede görüleceği gibi, aslında İsmail Bey'in görevli bulunduğu tarihte Harput Sancağı Ömer Ağa'ya üç yıllığına iltizama verilmiştir. Muhtemelen Ömer Ağa'nın iltizam beratının hazinece yenilenmesi sırasındaki ara dönemde İsmail Bey bu görevi yürütmektedir veya aslında kendisi Ömer Ağa'nın mütesellimidir ve belgede belki de yanlışlıkla "kazâ-i mezbûre emîni" şeklinde yazılmıştır. İkinci ihtimal daha kuvvetli gözükmektedir. Çünkü defterdeki bazı belgelerin altında imzası bulunan İsmail Bey'den bahisle "kâim-makâm-ı Harput hâlâ" ifadesi yer almaktadır. *HŞS* 368 : 396.

⁴² *HŞS* 368 : 398.

⁴³ 15 Şevval 1074/11 Mayıs 1664 tarihli belgede İsmail Bey'den bahisle "*kâim-makâm-ı Harput bâlâ*" ifadesi yer almaktadır. Diğer örnekler için bkz. *HŞS* 368 : 439, 443, 449.

⁴⁴ *HŞS* 278 : 83, 87.

⁴⁵ 24 Safer 1083/20 Temmuz 1672 tarihli fermenda belirtildiğine göre, mukâta'a emini Seyyid Mehmed Ağa, halktan kanunda belirtildiğinden yüksek miktarda vergi toplayarak zulmetmektedir. Bu tarihten kısa bir müddet sonra belgelerde Harput zâbiti olarak Ömer Bey'in adı geçtiğine göre, Seyyid Mehmed Ağa'nın mukâta'a eminliğinden alınmış olması muhtemeldir. *HŞS* 362 : 527, 87.

⁴⁶ Belgelerde Seyyid Mehmed Ağa'nın mütesellimi olarak geçen Hasan Ağa, Muharrem 1083/Mayıs 1672 tarihinde kendi imzasını taşıyan bir mektup ile Mehmed Beşe'yi yerine vekil tayin etmiştir. *HŞS* 362 : 459.

⁴⁷ *HŞS* 368 : 433, 442.

1102/ 1691	Ali Bey, Ahmed Bey ⁴⁹	-
16 Şaban 1103/ 3 Mayıs 1692	El-Hac Ali Ağa	El-Hac Ebubekir
Şevval 1102/ Temmuz 1693	El-Hac Osman Bey ⁵⁰	-
Gurre-i Receb 1104/8 Mart 1693	Yemîn Ağası Halil Ağa, Yesâr Ağası Hüseyin Ağa (Ortak) ⁵¹	-
12 Ramazan 1122/ 4 Kasım 1710	Mehmed Ağa	El-Hac Ahmed ⁵²
16 Zilkade 1123/ 26 Aralık 1711	Mehmed Ağa ⁵³ (İkinci kez)	-
20 R. A 1137/ 6 Aralık 1724	El-Hac Burhâneddîn ve oğlu Ahmed (Malikâne Sahipleri) ⁵⁴	-
2 Şevval 1136/ 23 Temmuz 1724	Ahmed Ağa (Voyvoda) ⁵⁵	-

Tablo 1 : Harput Mukâta'a Emînleri/Mütesellimleri

Görüldüğü üzere klasik dönemde kendilerinden mîrlivâ unvanıyla bahsedilen sancakbeylerine, incelediğimiz dönem belgelerinde bu tâbirin yanında çoğunlukla “mukâta'a emîni” veya “mukâta'a zâbiti” şeklinde hitap edilmektedir. Ancak bu hitap tarzı, belgenin çıkış yeri ve dolayısıyla niteliğine göre değişmektedir. Örneğin, valiler veya sancak mutasarrıfları genelde mukâta'anın idaresini de üstlendiklerinden malî içerikli belgelerde kendilerinden mukâta'a emîni, askerî içerikli belgelerde ise mîrlivâ veya vali olarak bahsedilmektedir⁵⁶. Oysa incelediğimiz sicillerde, başkent veya Diyarbekir Beylerbeyliği'nden gönderilen resmî belgelerin hemen hiç birinde sancakbeyi

⁴⁸ Belgede Harput ovasında eşkiya ile şehir halkı arasında sürdürülen çatışmanın maliyeti konu edilmekte ve belgenin sonunda Harput emînleri Ali ve Şaban Beyler ve birçok ehl-i örf görevlisinin isimleri geçmektedir. *HŞS* 331 : 93, 570.

⁴⁹ Belgede 1102 tarihinde verilen tapu temessükünden bahisle, Harput emînleri olarak Ali ve Ahmed Beylerin isimleri geçmektedir. *HŞS* 391 : 285.

⁵⁰ Söz konusu defterde sadece iki yerde Osman Bey'in ismi geçmektedir. Havâss-ı Hümâyûn karyelerinden Körpe ve Arındık isimli karyelerde mevcut bir kısım zemînlerin satışına, mîrîye ait resm-i öşürün alınmasından sonra “Hasshâ-i Hassâdan Osman Bey-Mîrlivâ-i Harput” imzasıyla tezkere vermiştir. *HŞS* 391 : 172, 175. Burada ilk belge 1102/1691, ikinci belge ise 1104/1693 tarihlidir. Bu belgelerin öncesi ve sonrasındaki belgelerin incelenmesinden, ilk belgenin de 1104 tarihli olması gerekirken yanlışlıkla 1102 tarihinin konulmuş olması muhtemeldir.

⁵¹ *HŞS* 391 : 489.

⁵² *HŞS* 388 : 445.

⁵³ *HŞS* 388 : 247, 309, 310.

⁵⁴ İstanbul mahreçli ve Harput kadısı ile Diyarbekir mütesellimine hitâben gönderilen bir emr-i şeriften anlaşıldığına göre, El-Hac Burhan (kimi yerde Burhaneddin) ve El-Hac Ahmed, ortaklaşa 27.000 gürüş mâl ile “ber vech-i malikâne” olarak Harput mukâta'asını iltizam etmişlerdir. *HŞS* 396 : 30, 37.

⁵⁵ *HŞS* 396 : 97. Ayrıca daha önceki bazı belgelerde “Harput Voyvodası İzzetlü El-Hac Ahmed Ağa” veya “kîdvetü'l emâcîd ve'l-ayân Harput Voyvodası El-Hac Ahmed Ağa” tabirleri kullanılmaktadır. *HŞS* 396 : 35, 39, 46, 54, 84.

⁵⁶ *HŞS* 391 : 41, 394.

tâbirine tesâdüf edemediğimizi, yerine mukâta'a zâbiti, mukâta'a emîni, Harput emîni yahut Harput mütesellimi gibi ifadelerinin kullanıldığını, dolayısıyla çalışmamızda geçen emîn ve mütesellim ifadeleri ile üst düzey sancak yöneticilerinin kastedildiğini belirtmeliyiz.

Tabloda dikkatimizi çeken bir diğer nokta, üst düzey idarecilik yapanların (sancakbeyi-mukâta'a emînliği-mukâta'a zâbitliği) unvanlarının belgelerde bey veya ağa şeklinde karışık geçmesine rağmen, bu kişilerin görevlendirdiği mütesellimlerin çoğunluğunun ağa unvanı taşımalarıdır⁵⁷.

Bu yöneticilerin kimliklerine yönelik elimizdeki belgelerde yeterli ve açıklayıcı bilgiler yer almazken, Harput kadılığına gönderilen iltizam beratları ile Diyarbakır Eyalet valileri/mutasarrıfları tarafından yollanan mektup ve buyruldu suretleri bu konuda daha aydınlatıcıdır. Örneğin, yukarıda anlatılanlarla bağlantılı olarak, sancakbeyi (emîn/zâbit) olanların Van ocaklarıyla ilişkilerinin olduğunu, mütesellim olarak tayin edilenlerin muhtemelen bu kişilerin kendi kapı halkından veya aynı ocağa mensup kişiler arasından seçildiklerini gösteren belgelere sahibiz. Örneğin, Evâil-i Şevval 1074/Mayıs 1664 tarihli bir iltizam mektubundan anlaşıldığına göre, Harput mukâta'asını seneliği 30.000 gurûştan iki seneliğine iltizam eden Ömer Ağa, "Van cânibi gönüllülerinin ihtiyâr ve emektârlarından" bir kişidir⁵⁸. Ayrıca verilen tabloda da görüleceği üzere, kendisi ikinci kez sancağı deruhte etmektedir ve İsmail Ağa'yı her iki dönemde de yerine mütesellim tayin etmiştir.

Sancakbeyi veya mukâta'ayı iltizam eden emîn/zâbit tarafından atanacak mütesellimin, bir fermanla İstanbul tarafından onaylanması gerekiyordu. Bunun için söz konusu kişiler, mütesellim tayin edecekleri şahısları kapu kethüdâları vasıtası ile bir dilekçe ile İstanbul'a bildirirler ve ferman talep ederlerdi. Onay geldikten sonra ise mütesellim olan kişinin ismini sancaktaki görevlilere başta kadı olmak üzere, yeniçeri serdarı, kethüdâyeri ve iş erleriyle, şehir ileri gelenlerine hitaben bir buyrulduyla bildirirlerdi. Ayrıca İstanbul mahreçli ferman ve buyruldu suretlerinde mütesellimlere müdahalede bulunulmaması tenbih edilmektedir⁵⁹.

⁵⁷ Osmanlı Devleti'nde memur ve ulemâ sınıfı için efendi, beylerbeyi ve daha yüksek memurluklar için *paşa* tâbiri kullanıldığı gibi, asker yahut ordu kökenliler ile saray memur ve mensupları için ağa tabiri kullanılırdı. Yine halkın ileri gelenlerine, esnaf kethüda ve yiğitbaşlarına, taşra âyân ve eşrafına da ağa denilmekteydi. Bey tâbiri ise, daha çok asâlet manası taşırdı. Mithat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügati*, İstanbul 1986, s. 7.

⁵⁸ Söz konusu belgeden anlaşıldığına göre Ömer Bey, 1073/1663 yılı Mart başından itibaren bir yıllığına Harput Sancağı mukâta'asını 27.000 gurûşa "ber-vech-i iltizam" ile tasarruf etmektedir. 1074 Mart'ından itibaren ise her senesi 30.000 gurûştan iki senesi 60.000 gurûş olmak üzere "her sene-i evvel âher oldukta 30.000 gurûşu bit-tamam teslim-i hazine eyledikten sonra ikinci senenin dahî zabtı için hazine tarafından müceddeden berât almak şartıyla" sancağı deruhte etmiştir. *HŞS* 368 : 398.

⁵⁹ Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Mütesellimlik Müessesesi", s. 378; *HŞS* 388 : 309.

16 Şaban 1103/3 Mayıs 1692 tarihli ve Van mahreçli bir başka belgeden tespit ettiğimize göre, Harput mukâta'asını (mukâta'-ı Harput) 22.341 riyalî gurûşa 1103 Mart başlangıcından itibaren bir yıllığına iltizam eden kişi El-Hac Ali Ağa'dır. Belgede Ali Ağa'nın kimliğine ilişkin açık bilgiler yer almazken, tahminimize göre kendisi Van ocak ağalarıyla yakın ilişkiler içerisinde. Çünkü belgenin devamında söz konusu mukâta'anın Ali Ağa'ya iltizamına ocak ağalarının sıcak bakmaları ve rıza göstererek olumlu görüş bildirmeleri, bu düşüncemizi desteklemektedir. Ayrıca El-Hac Ali Ağa'nın Van'da ikâmet ettiğine dair bilgilere sahibiz. Örneğin, mütesellim olarak görevlendirdiği El-Hac Ebubekir Efendi, mahkemede kadı ve şahitler huzurunda El-Hac Ali Ağa'dan bahisle, kendisinin Van'da olduğunu ve Harput Sancağı'na gelinceye kadar yerine kendisinin tayin edildiğini sicile kaydettirmektedir⁶⁰.

El-Hac Ali Ağa'dan sonra sancağın yine Van Ocaklarına mensup ağalar tarafından iltizam edildiği görülmektedir. Örneğin Gurre-i Receb 1104/8 Mart 1693 tarihli Van mahreçli bir iltizam berâtına göre, sâbık Yemin Ağası Halil ve Yesar Ağası Hüseyin Ağa "ber vech-i iltizam ve'l iştirâk" sancağı ortaklaşa deruhte etmektedirler⁶¹. Belgenin içeriğinde yer alan Van ocaklarından kalabalık bir ağa grubunun hazirûn oluşu ve iltizam işleminin Van defterdârı Ahmed'in tasvibiyle gerçekleştirilmesi, bu kişilerin yine ocak mensubu kişiler olduklarını göstermektedir.

Nitekim Van askerî ocaklarının Harput Sancağı ile idarî ve malî yönden ilişkileri, 18. yüzyılın başlarına gelindiğinde de devam etmiştir. 1697 tarihinde malikâne olarak verilen hâsların içerisinde Harput Sancağı, 62.746 akçe senelik mâl ve 13.440 akçe muaccelle bedeliyle Ocaklığa malikâne olarak verilmiştir⁶². Yine Diyarbekir Valisi Ali Paşa tarafından Harput kadısına gönderilen buyruhduda belirtildiğine göre, 16 Zilkade 1123/26 Aralık 1711 tarihinde Harput ve tevâbi mukâta'ası bir yıllığına "ber vech-i iltizam" 24.552 riyalî gurûşla Mehmed Ağa'nın uhdesine verilmiştir⁶³. Belgede "sene-i sâbık olageldiği üzere" denildiğine bakılırsa, önceki yıl mukâta'ayı deruhte eden Mehmet Ağa ile tabloda verdiğimiz 12 Ramazan 1122/4 Kasım 1710 tarihindeki Mehmed Ağa muhtemelen aynı kişi olmalıdır. Ayrıca iltizam beratının Van mahreçli olması ve belgede geçen "zîde kadrihûya ocakları tarafından deruhte ve iltizam olmakla" ifadesi, Mehmed Ağa'nın yine bu ocağın mensubu veya ocakla bağlantılı bir kişi olduğunu göstermektedir.

Görüldüğü üzere, yüzyılın sonlarına doğru sancak mukâta'asını iltizama alarak aynı zamanda sancağın askerî-idarî yönetimini de direkt üstlenen örf görevlilerinin kimlikleri ve görev süreleri daha belirgin bir hal almaktadır. Bu

⁶⁰ HŞS 391 : 51.

⁶¹ HŞS 391 : 489.

⁶² Erol Özvar, *a.g.e.*, s. 41.

⁶³ HŞS 388 : 309, 310.

kişilerin kendi yerlerine tayin ettikleri mütesellimlere ilişkin kimlik bilgileri, görev süreleri ve görevlerine dair bilgilerimiz ise diğerlerine göre daha az, hatta birkaç belgeyle sınırlıdır. Bunlardan biri 12 Ramazan 1122/4 Kasım 1710 tarihinde Harput mukâta'a emîni Mehmed Ağa'nın sicilde kayıtlı mektup suretidir. Belgede Mehmed Ağa, 1710 tarihinde Harput mukâta'asını iltizam ettiğini ancak yerine "Ramazan-ı şerîf evâsıtından senesinin tamamına değin" (bir yıllığına) El-Hac Ahmed Ağa'yı kâim-makâm olarak nasb ve ta'yin ettiğini bildirmektedir. Belgenin devamında Ahmed Ağa'nın görevinin neler olduğu da hatırlatılmaktadır⁶⁴.

Mütesellimlerin görev süreleriyle ilgili bir diğer belgede, 1663 yılından itibaren Harput mukâta'asını her yıl beratının yenilenmesi şartıyla 3 yıllığına iltizam eden Ömer Ağa'nın mütesellimi İsmail Ağa'nın, 1663- 1664 tarihlerinde iki yıl üst üste bu görevi sürdürmesi, mütesellimlerin görev sürelerinin kendilerini o makama getirenlerin görev süresine bağlı olduğunu düşündürmektedir⁶⁵. Ayrıca mütesellimlerin kimliklerinin tam tespit edilememesi, en azından bu kişilerin yerli âyân veya mültezimlerin kendi kapı halkından olup olmadıklarının anlaşılabilmesi, incelediğimiz dönemde sancaktaki yerli âyân ve eşrâfın güç ve nüfûzlarının boyutları hakkında bir değerlendirme yapılmasını da imkânsız hale getirmektedir⁶⁶.

Sancakbeyi ve mütesellimden sonra örf görevi bakımından sancakta görevli askerîler alaybeyi, çeribaşı, dizdar, şehir kethüdası şeklinde devam etmektedir. Ehl-i örf denilen bu kişilerden şehir kethüdası dışında kalanların asıl fonksiyonları, klasik dönemde olduğu gibi bu yüzyılda da savaşa hazırlanmakta denilebilir⁶⁷. Nitekim bu tarihlerde süren Osmanlı-Avusturya-Lehistan savaşları sebebiyle asker talebi ve bu konudaki çeşitli ihtiyaçların dile getirildiği fermanlarda söz konusu kişilere hitap edilerek, askerî vazifeleri hatırlatılmaktadır⁶⁸.

⁶⁴ "ba'del yevm vâkı' olan resm-i tapuyu göresin, cürm-ü cinayet ve bâd-ı hevâ ve sair umûr-u mukâta'aya müteâllik ahvâllerin görüp âher kimesneyi mukâta'a umûruna dahl ettirmeyesin şerîât ve kânûnda olageldiği üzere zabt eylesin", *HŞS* 388 : 445.

⁶⁵ Mütesellimler bazen bir sene, bazen üç ya da beş ay bu görevde kalmaktayken, bazı yerlerde bir ailenin 40-50 sene elden ele bu görevi sürdürdüğü hakkında bilgi için bkz. Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, s. 196-197.

⁶⁶ 17. Yüzyılın ortalarında Harput'a uğrayan Evliya Çelebi, şehirde Munzuroğulları, Büyük Köseler, Küçük Köseler, Hüseyin Han Oğulları, Karındaşoğulları gibi köklü ailelerden ve saraylarından bahsetmektedir. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 3, s. 219.

⁶⁷ Nitekim Osmanlı Devleti'nin bütün teşkilat ve müesseseleri daimî sûrette savaş halinde bir ordu gibi savaş hal ve maksatlarına göre teşkil edilmişti. Ö. Lütfi Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I*, İstanbul 1980, s. 726.

⁶⁸ Örnekler için bkz. *HŞS* 362 : 429, 441, 463; *HŞS* 391 : 293, 330, 333, 411, 442, 443.

2- Yönetim Faaliyetleri Bakımından Emîn/Zâbit/Mütesellimler

İltizâm beratlarında görülen ve mukâta'a kapsamındaki vergilerin içeriklerinden açıkça belli olan klasik dönemde sancakbeyine ait gelirlerin, bu dönemde mültezimlere geçmesi, klasik dönem sancakbeyinin yönetim yetki ve fonksiyonlarının mültezim veya mütesellimlere geçmesi anlamına geliyordu⁶⁹. Her ne kadar söz konusu belgelerde bu kişiler, çeşitli vergileri toplayan ve ilk bakışta yalnızca bir maliye görevlisiymiş gibi görünseler de aslında görevleri çok çeşitlidir. Örneğin klasik dönemde sancakbeyinin başlıca görevlerinden sayılan reâyânın güvenliğini ve düzenini sağlamak, belgelerin diliyle “vilayetin zabt ve hıfz u hırâsetinde sa'y eylemek” artık mukâta'a emîni veya mütesellimlerce yerine getirilmekteydi⁷⁰. Örneğin eşkıyalık ve güvenlik sorunuyla ilgili merkezden gönderilen fermanlarda öncelikli olarak “cümle mîr-i mirân ve mütesellimler ve voyvodalar ve sair hükkâm kendi taht-ı hükümetini hıfz u hırâset edüp eşkiyâyı ve bilâ-sebebe silâh ve tîr-keş ile karye-be-karye gezüb lokmacılık eden levendât tâifelerini gezdürmeyüb” yakalamalarına yönelik ilgililere sürekli telkinlerde bulunuluyordu⁷¹.

Bunun dışında belgelere yansdığı kadarıyla yetki alanları içerisine giren bölgelerde yaşanan hırsızlıkların araştırılması, suçluların yakalanarak mahkemeye intikâli, yaralama, cürüm ve cinayet gibi olayların meydana geldiği mekânda keşfe gitme, genel ahlaka aykırı olan davranışların önüne geçilmesi, eşkıyalıkla mücadele gibi konularda aktif rol oynamaktaydılar. Örneğin sancağın ve şehrin güvenliğinin sağlanması bu dönemde önemli bir sorundu. Nitekim 21 Zilhicce 1082/19 Nisan 1662 tarihli zabıt kaydı Harput müteselliminin güvenliği sağlama görevini yansıtmaya bakımdan aydınlatıcıdır. Son günlerde şehirde peydâ olup geceleri ev ve dükkânları soyan harâm-zâdelerden duyulan kaygı ve şikâyetlerin dile getirildiği duruşmaya katılanlar, şehirdeki üst düzey askerî ve sivil erkânı kapsayacak kadar geniş çaplı ve yoğunur. Ulemâ, sâdât-ı kirâm, 'âyândan kimseler, serdâr, kethûdâyeri, alaybeyi, dizdâr, nefis-i şehir hacıları, bazârbaşı ve şehir zimmîlerinden pek çok kişi bir aradadırlar ve muhâtapları Harput zâbiti Ömer Ağa'nın mütesellimi Mustafa Ağa'dır. Belgenin devamında söz konusu kişiler, o güne kadar şehre zâbit olanların geceleri bekçi tayin ettiklerini ve bu

⁶⁹ Klasik dönem sancakbeyinin özetle idarî ve askerî olarak iki aslı görevi bulunuyordu. Aynı zamanda sancağındaki timarlı sipahilerin âmirî durumundaki sancakbeyi kendi kapı halkı ve sancağındaki zâim, sipahi ve cebelüleriyle birlikte sefere katılmak zorundaydı. İdarî görevi ise, özetle reâyânın rahat ve huzurunu temin etmek, sancağın düzenini sağlamaktı. Ayrıntı için bkz. Özer Ergenç, *Ankara ve Konya*, s. 68-69; Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, s. 83-87. Klasik dönemde sancakbeylerinin mukâta'a-iltizam ile ilgili fonksiyonları için bkz. M. Ali Ünal, “XVI. Yüzyılda Harput Sancakbeyleri”, s. 90-110.

⁷⁰ Özer Ergenç, *Ankara ve Konya*, s. 68.

⁷¹ 04 Eylül 1668 tarihli bu hatt-ı hümayûn Konya şer'îye sicilinde geçmektedir. Yusuf Öguzoğlu, *Osmanlı Devlet Anlayışı*, s. 42. Bkz. *HŞS 362*: 467, 469.

kişilerin sokak aralarında ve dükkân önlerinde dolaşarak fenersiz gezen bu kişilerin haklarından geldiklerini belirtmekte, şimdiki ihmalkârlıktan ise mütesellim Mustafa Ağa'yı sorumlu tutmaktadırlar. Mustafa Ağa cevabında “eğer sâdât, eğer yeniçeri ve eğer sipâh ve eğer kal'a neferi ve eğer reâyâ fenersüz ve bî-vakt gezdüklerinde” kendilerinin dahi haklarından gelinmesine itiraz etmezler ise “miktar-ı kadîm üzere kul ta'yin ideyim” demektedir⁷².

Yine Evâil-i Zilhicce 1103/Ağustos 1692 tarihli belge bir hırsızlık olayını içermektedir. Müderris Mahallesi sâkinlerinden Seyyid Hasan ve kardeşi Seyyid Mustafa'nın evlerinin duvarı, Herdî aşiretinden ve Balluca köyünde oturan Yusuf ile akrabası Reşo tarafından delinerek kürk, aba, çuha ve sair eşyaları çalınmıştır. Görevi gereği Harput mukâta'ası zâbiti El-Hac Ali, adamlarıyla süvâr olup adı geçen köyde hırsızları yakalamış ve mahkemeye teslim etmiştir⁷³. Konuyla ilgili bir diğer belgede, Nekerek köyünde evi soyulan Agob'un mahkemeye müracaatı sonrasında gelişen olaylardan bahsedilmektedir. Mahkeme olayın yerinde keşfi için Mevlânâ Mehmed Efendi'yi tayin etmişken, Harput mukâta'a zabiti Ömer Ağa da Yusuf adında kapı halkından birisini Mehmed Efendi'nin yanına mübâşir olarak tayin etmiştir⁷⁴. Bu açıdan bakıldığında belge, ehl-i örf'ün ehl-i şer'le yaptığı işbirliğini yansıtmaya bakımdan da ayrıca önemlidir.

Ehl-i örf yetkilisinin güvenlik ve asayişin sağlanmasına yönelik göreviyle ilgili belgeleri daha da çoğaltabiliriz. Örneğin 02 Zilkade 1104/6 Temmuz 1693 tarihli ve Diyarbekir kâim-makâmı Ömer Bey imzalı bir buyruldu suretinden Miyadun köyünden Yadigar'ın sabah namazından çıkıp evine yürürken Hasan isimli bir şakî tarafından katledilmek üzere olduğunu, çevreden yetişen Müslümanlarca kurtarıldığını ve suçluların “mukâta'a zâbiti marifetiyle” yakalanıp hapsedildiklerini öğrenmekteyiz⁷⁵. Birçok belgede subaşı ve dizdârın, emîn veya mütesellim için şehrin ve halkın güvenliğini sağlamada en önemli yardımcıları oldukları anlaşılıyor. Örneğin Muharrem 1094/Eylül 1683 tarihli bir diğer belgeden, Şahaplu köyünde işlenen bir cinayet için Harput mukâta'ası zâbiti Ali Bey ile Subaşı Resul'un olayın geçtiği köye varıp “âkd-i meclis-i şer-i mübîn” ile durumu soruşturdukları anlaşılmaktadır⁷⁶. Ayrıca defterde rastladığımız “esâmisi Vanlı olan yoldaşlar” başlığı altında verilen beşe unvanlı 25 kişinin, mukâta'a zabitinin birlikte çalıştığı ve emrindeki kapı halkından yardımcıları olmaları muhtemeldir⁷⁷.

⁷² HŞS 362 : 31

⁷³ HŞS 391 : 83

⁷⁴ HŞS 361 : 207

⁷⁵ Belgede Harput kadısı, mukâta'a emîni, kale dizdârı ve 'ayân-ı vilayete hitap edilmekte, firar eden Hasan'ın yakalanarak hapisteki oğlu Mustafa ve kardeşi oğlu Bektaş ile birlikte Amid'e gönderilmeleri istenmektedir. HŞS 391 : 485.

⁷⁶ HŞS 391 : 319

⁷⁷ HŞS 382 : 482.

Asayiş ve güvenliğin sağlanmasıyla ilgili bir diğer belge ise Selh-i Şevvâl 1094/20 Ekim 1683 tarihli. Belgede, Harput ovasından geçen yolculara ve çevre köylere saldıran şakilerce katledilen bir kişinin ailesinin divân-ı Âmid'e müracaatı üzerine Diyarbekir kâim-makâmı Mustafa Ağa tarafından Yakub Ağa'nın mübaşir tayin edildiği, suçluların başta Harput emînleri Ali Bey ve Şaban Ağa ile Alaybeyi Osman Ağa ve cümle 'âyân-ı vilayet işbirliğiyle yakalanıp Âmid'e nakli emredilmektedir⁷⁸.

Yine Harput Kazası'ndan gelip geçen tüccar taifesine Cihânbeylü eşkiyasının saldırıp mallarını almaları ve telef etmeleriyle ilgili şikâyetlerin artması üzerine 02 Zilkade 1103/16 Temmuz 1692 tarihli buyruldu ile Harput kadısı ve mukâta'a emîninden mübaşirle birlikte suçluların bir an evvel yakalanarak Âmid'e yollanmaları istenmektedir⁷⁹. 12 Muharrem 1083/10 Mayıs 1672 tarihli bir hüccette ise, Ertmenik karyesine penbe alacağı için giden ancak burada fevt olan Mehmed'in bu şüpheli ölümü üzerine Harput zâbiti Seyyid Mehmed Ağa tarafından teftişe gidildiği belirtilmektedir⁸⁰.

Güvenliğin yanında bazı sosyal meselelerde örneğin kız kaçırma, arabuluculuk yaparak çatışmaları önleme veya toplum ahlakına aykırı davranışlara müdahalede bulunma gibi konular, yine zâbit/emîn veya mütesellimlerin görevleri arasındaydı. Örneğin, 10 Muharrem 1083/08 Mayıs 1672'de yaşanan bir kız kaçırma olayında durumu yerinde keşf için mahkeme tarafından görevlendirilen Mehmed Efendi, Harput zâbitinin mütesellimiyle birlikte olay yerine intikal etmiştir⁸¹. Yine 02 Zilkade 1103/16 Temmuz 1692 tarihli bir başka belgeden anlaşıldığına göre, Kızılpınar ve Pağnik köyleri halkı su kullanımı yüzünden birbirleriyle kavgalyken Harput Emîni El-Hac Ali Ağa aracılığıyla taraflar barıştırılmış ve hangi taraf sözünden rücû ederse o taraftan 200 gurûş nüzûl tahsil edeceği mahkemede tescil ettirilmiştir⁸².

Bu konudaki bir başka örnekte ise, gece şarap içip belinde kılıçla Ebutâhir Mahallesi'nde bir kadının evinin önünde nârâ atan Bekir bin Musa, Harput mütesellimi Hüseyin Ağa'nın adamı Halil Bey ve Yusuf Çavuş eliyle yakalanarak mahkeme-i şer'e teslim edilmiştir⁸³. "Gece ile mahkeme-i şer'a ihzâr idüp" ifadesine göre, Harput mahkemesinin gece de çalıştığı zannedilmektedir. Bazı mahkemelerin gece nâibi tarafından sabaha kadar nöbetle açık tutulduğu bilinmektedir⁸⁴.

⁷⁸ HŞS 391 : 93.

⁷⁹ HŞS 391 : 416

⁸⁰ HŞS 362 : 87

⁸¹ HŞS 362 : 69

⁸² HŞS 391 : 415

⁸³ HŞS 382 : 125.

⁸⁴Örneğin İstanbul'da bu şekilde çalışan mahkemelerin varlığı hakkında bkz. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisâdî ve İctimâî Tarihi*, C. II, İstanbul 1979, s. 84-85.

Bu örneklerin dışında, elimizdeki bir ihtidâ kaydına göre Haceri köyünden Tafik adlı zimmiyenin Müslümanlığı kabul ettiği duruşmanın şahitleri arasında Harput mütesellimi Mustafa Ağa'nın da yer alması, söz konusu kişilerin görev-yetki alanlarının sınırları açısından ilgi çekicidir⁸⁵.

Yukarıda belirtilen ve çoğunlukla kamu hukuku kapsamında yer alan görevlerinin dışında aynı zamanda birer maliye görevlisi olan emîn, zâbit veya mütesellimler sancağı ilgilendiren malî konularda da yetkileri ölçüsünde söz sahibiydiler. Örneğin mukâta'a emîni El-Hac Ali Ağa toprak satışı onaylamakta, tapu temessükü vermektedir⁸⁶. Şehirdeki bir boya-hânedan "El-Hac Ali Ağa boyahânesi" diye bahsedildiğine bakılırsa, bazılarının ticaretle de uğraştıkları söylenebilir⁸⁷. Bir diğer belgeye göre ise şehir merkezine yapılacak yeni bir dükkânın yapımı için ilgili esnaf, teşkilatının yöneticileri yerine yine El Hac Ali'den izin alınmaktadır⁸⁸.

İltizam beratlarında yer alan vergilerin toplanması işi mukâta'anın asıl sahibince kimi zaman ikinci mültezimlere (pâre mültezimleri) deruhte edilebilmekteydi. Bu belgeler emîn/zâbit/mütesellim imzalıdır. Örneğin Şevval 1074/Mayıs 1664 tarihli kayda göre havâss-ı hümayûna bağlı Kuyulu, Şems ve Tolon'un "gılâl-ı mahsulatları, cizye ve ispençe ve avâız ve pembeleri gayr-ı ez hisse-i vakf ve maktu"ları Ömer'e 1950 gurûşa "ber-vech-i peşin" iltizama verilmiştir⁸⁹. Benzer şekilde Sarını köyünün çeşitli gelirleri, kârı ve ziyarıyla birlikte aynı köy sakinlerinden Şaban, Osman, Ömer, Mahmud, Halil Beşe, İsmail ve Abdal ile Nikogos isimli zimmiye "ber-vech-i iştirâk" ve "ber-vech-i peşin" 80 riyâli gurûşa mütesellimce iltizama verilmiştir⁹⁰.

Ayrıca sancağa ait gelirlerin şehir ve karyelere taksimini gösteren bir listenin mütesellimin elinde olduğu anlaşılmaktadır. Evâhir-i Şaban 1072/Nisan 1662 tarihli bir kayda göre, başta muâf karyeler olmak üzere zahire ve sair bahâlarla havâss karyelerini, şehirdeki zimmî ve Müslüman esnafa ait hâne ve vergi miktarlarını gösteren bir defter il vekili, şehir kethüdâsı ve melikler eliyle yapılan hesap kitabın ardından imzalanarak Harput mütesellimi Hüseyin Ağa'ya teslim edilmektedir⁹¹.

Şüphesiz bu kişiler görevlerini yerine getirebilmek için doğrudan emrinde olan kişilerin yanı sıra mutlak surette ehl-i şer' ile birlikte hareket etmek durumundaydılar. Örneğin mütesellim bazı konularda doğrudan kadının

⁸⁵ H.Ş.S 362 : 34.

⁸⁶ H.Ş.S 391 : 125, 168.

⁸⁷ H.Ş.S 391 : 72,79.

⁸⁸ Belgede debbâğ Ömer'in El-Hac Ali Ağa'nın izniyle bir debbâğ dükkânı inşa etmek istediği ancak, debbâğ ihtiyarlarının buna karşı çıktıkları belirtiliyor. H.Ş.S 391 : 184.

⁸⁹ H.Ş.S 368 : 438, 439.

⁹⁰ H.Ş.S 368 : 443.

⁹¹ H.Ş.S 382 : 468, 470.

yardımını almaktayken, kimi belgelerden anlaşıldığına göre dolaylı olarak kadının yardımını talep etmektedir. Bunlar genellikle vergi gibi mâli konular üzerinedir. Örneğin, 3 Zilkade 1076/3 Mayıs 1666 tarihinde kadıya hitaben gönderilen bir mektupta, Harput müteselliminin divân-ı Âmid'e arz-ı hâl sunarak, reâyânın o güne kadar Diyarbekir valilerine verdikleri zahireyi artık vermeye yanaşmadıklarını bildirdiğinden bahisle, kadıdan duruma el koyması istenmektedir⁹². 20 Safer 1077/21 Ağustos 1666 tarihli diğer bir mektupta ise, mütesellim Ahmed Ağa'nın cizye ve ispençe vergilerini toplayamadığını divân-ı Âmid'e arz etmesiyle yine Harput kadısından şer'i yetkisini kullanması istenmektedir⁹³. Bu örnekler mütesellimlerin yaptırım gücü konusunda bir fikir vermekle birlikte, aynı zamanda bir itaât sorununa da işaret etmektedir. Dolayısıyla belgelerde geçen "mezkûru kendilerine zâbit bilüb" ifadesi, mütesellim ve sair görevlilerin yetkilerinin meşruluğunu pekiştirmeye yönelik çabalar olarak değerlendirilebilir.

a- Emîn/Zâbit/Mütesellimlerin Zulüm ve Yolsuzlukları

17. yüzyılın ikinci yarısında mevcut ekonomik şartlar, sancakta yaşayan her kademedeki insanı derinlemesine etkilemiş ve bu durumun esnaflar üzerindeki etkileri önceden yapılan bir çalışmayla irdelenmiştir⁹⁴. Nitekim böylesine istikrarsız bir ortamda emîn, zâbit ve mütesellimlerin mâli durumlarının da olumsuz yönde etkilenmesi, dolayısıyla bu kişilerin kanun dışı çeşitli yollara başvurmaları âdeta kaçınılmaz hale gelmiştir.

Halkın şikâyetleri üzerine gönderilen ferman ve adâletnâmelerin suretleri incelendiğinde duyulan rahatsızlığın ana sebebinin emîn, zâbit veya mütesellimlerin kanunda olmadığı halde reâyâdan salgunlar ile fazla para veya mâl toplamalarından kaynaklandığı anlaşılıyor. Örneğin, Evâsıt-ı Şevval 1072/ Haziran 1672 tarihli belge bu konuda aydınlatıcı bilgiler içermektedir. Harput İl Vekili Mustafa Beşe kadı huzurunda "asitâne-i sa'det medâr cânibînden altı kıt'a emr-i şerîf" gösterip, kanunda olmadığı halde Harput sancakbeyi ve aynı zamanda emîni olan Abdullah Bey'in reâyâdan "defter-i hakânîde belirtilenden ziyâde" ispençe, cizye, avâruz, câbi akçesi, anbârcılık ve yılda iki kez zâhire, yem, yiyecek, kilim, yorgan ve döşek almasından şikâyetçidir⁹⁵. Yine mültezimlerin ispençe toplama işini usulsüz olarak 800 gurûşa eski kethüdâyeri Hasan Ağa'ya iltizam etmeleri ve bu usulsüzlüğün ortaya çıkması üzerine Hasan Ağa'nın 800 guruşu mukâta'a emîninden geri talep etmesi ayrı bir dava konusudur⁹⁶.

⁹² HŞS 276 : 87.

⁹³ HŞS 278 : 88.

⁹⁴ İbrahim Erdoğan, "17. Yüzyılın İkinci Yarısında Harput Esnafı ve Ticarî Olanakları: Değişim Açısından Bazı Gözlemler", *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl 11, S. 32, Ankara 2007, s. 259-285.

⁹⁵ HŞS 382 : 253

⁹⁶ HŞS 382 : 303

Yaptığı usulsüzlükler hakkında diğerlerine göre daha ayrıntılı bilgi sahibi olduğumuz mukâta'a emîni Van Kulları Ocaklarına mensup ve Harput mukâta'asını 1103/1692 Mart'ından itibaren 22.341 riyâli gurûşa bir yıllığına iltizam eden El-Hac Ali Ağa'dır⁹⁷. Kendisi bu süre içerisinde Harput mukâta'ası sahibi, Harput emîni, Harput mîrlivâsı⁹⁸ sıfatıyla çok sayıda iltizam ve alış-veriş işlemini onaylamıştır. Ancak, onun zamanında mahkemeye intikal eden şikâyetlerden çıkan sonuca göre, El-Hac Ali Ağa'nın kendisinin ve ikinci mültezimlerin (pâre mültezimleri)⁹⁹ halka yaptığı zulümler ve yolsuzluklar epeyce artmıştır¹⁰⁰. Örneğin 25 Zilkâde 1103/8 Ağustos 1692 tarihli Diyarbekir kâim-makâmı Murtaza imzasıyla Harput kadısına gönderilen bir mektuba göre havâss-ı mezbûre emîni El-Hac Ali, usulsüz olarak bazı köyleri çiftlik şeklinde iltizama vermiştir¹⁰¹. Aynı imzayla gönderilen 21 Şevval 1103/6 Temmuz 1692 tarihli bir başka mektupta, mukâta'a emîni olanların Harput Sancağı'na gelen tüccâr tâifesi ve sair yük sahiplerinden "bâc-ı 'ubûr" dışında türlü bahanelerle fazladan akçe aldıkları belirtilmektedir¹⁰².

Burada dikkat çeken bir özellik ise, buyruldu ve mektuplarda kadı ile mukâta'a emînine müştereken hitap edilirken, şikâyet içerikli benzeri mektupların yalnızca kadıya hitâben yazılmasıdır. Örneğin, 16 Zilkade 1103/30 Temmuz 1692 tarihli mektupta sadece kadıya hitap edilmekte, El-Hac Ali Ağa'nın Sarpulu köyünü Ahmed Bey'e 450 gurûşa iltizama verdikten sonra

⁹⁷ H.Ş.S 391 : 436

⁹⁸ H.Ş.S 391 : 51, 184, 426

⁹⁹ Mukâta'ayı üzerlerine alanlar genellikle varlıklı kişiler oldukları için, bu kişiler çoğu zaman kendileri mukâta'a bölgesine gitmeyerek ya mütesellimlerini gönderirler veya mukâta'ayı kendileri ikinci defa ve genellikle bir yıllığına iltizama verirlerdi ki bu kişilere "pâre mültezimi" denilmektedir. Bu ikinci kez mukâta'ayı iltizama verme işlemi, kimi zaman mültezimlerin nitelikleri birbirlerinden farklı mukâta'aları üstlenmeleri sebebiyle olurdu. Kendileri ancak bir mukâta'anın yönetiminin gereklerini yerine getirebildikleri için, diğerlerini bir başkasına devretmek zorunda kalırlardı. Böyle durumlarda devlete karşı asıl mültezimler sorumlu iken, uygulamada bu görevi yapan onların adamları ya da mültezimleri olurdu. Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, Ankara 2006, s. 167.

¹⁰⁰ Yapılan haksızlık ve zulümler incelediğimiz dönemin en belirgin özelliklerindedir. El-Hac Ali Ağa'dan öncekiler için bkz. H.Ş.S 382 : 471, 472, 473, 474

¹⁰¹ Belgede Bizmişen ve Hırhık isimli köylerin kadımdan beri Mahmud ve Osman'ın çiftlikleri olduğu, mezburların Ali Ağa'dan 200 gurûş borç karşılığında zikrolunan karyeleri "rehin tarikiyle vaz" eylediklerini ve temessük aldıklarını ancak, El-Hac Ali'nin bu köyleri 630 gurûşa Kör Resul ve adamlarına verdiğiinden bahsediliyor. H.Ş.S 391 : 407. Çıkarılan adâletnâmelerde beylerbeyi ve sancakbeylerinin kendilerine tahsis olunan haslarını yine kendilerinin zabt ve idare etmeleri gerektiği belirtilirken, örneklerde görüldüğü gibi mültezimler adâletnâmelerde belirtilenin aksine usulsüz bir biçimde iltizama verme işine devam etmektedirler. Bkz. Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalm ve Değişim Dönemi*, s. 40-41.

¹⁰² H.Ş.S 391 : 421

başkasına yeniden iltizama vermeye yeltendiği belirtilerek Harput kadısından bu durumu soruşturması istenmektedir¹⁰³.

b- Emîn/Zâbit/Mütesellimlerin Yerel Hükümetle İlişkileri

Osmanlı taşra idaresinde sancakbeylerinin (incelenen dönemdeki adlarıyla emîn, zâbit veya mütesellimlerin) ne derece merkezî hükümetin denetiminde veya ondan kopuk olduğu ayrı bir tartışma konusudur¹⁰⁴. Bu ilişki Harput mukâta'a emînleri ölçeğinde değerlendirilecek olursa, tespit ettiğimiz bazı belgeler bu konuda bilgilendiricidir. Bu bağlamda, örneğin Harput sancağı yöneticilerinin idarî açıdan bağlı oldukları Diyarbekir Eyaleti yönetimiyle sürdürdükleri ilişkinin nasıl bir zemînde cereyan ettiğini gösteren 1103/1692 tarihli ve Diyarbekir kâim-makâmı Mehmet Ağa imzasıyla direkt Harput kadısına hitaben gönderilen bir mektup, önemli ipuçları içermektedir. Mehmet Ağa, önceden âdet olduğu üzere Harput emînlerinin her yıl Diyarbekir valisine “kalemiye” adıyla bir bedel gönderdiklerini, El-Hac Ali'den önce emînlik uhdesinde olanlardan bunu istediklerinde ellerinde fermanlarının olduğunu ve buna göre sancak gelirlerinin ocaklık olarak Van kullarına tahsîs edildiğini belirttiklerini ve kalemiye bedelini ödemeye yanaşmadıklarını belirtmekte ve şimdi emînlik uhdesinde olan Ali Ağa'nın hâla niçin kalemiye bedelini göndermediğini, elinde öncekiler gibi kalemiyenin ref'ine dair bir ferman mı olduğunun incelenmesini talep etmektedir. Şayet öncekiler gibi elindeki ocaklık beratını ibrâz ederek kalemiyeyi ödememekte ısrar ederse, gönderilen mübaşir zoruyla tahsîl edilip Âmid'e göndermesi buyrulmaktadır¹⁰⁵.

Bu mektuptan bir sonuç alınamamış olmalı ki, aynı konuyla ilgili fakat öncekine göre çok daha sert ifadeler içeren ikinci bir mektup gönderilmiştir. 24 Zilhicce 1103/6 Eylül 1692 tarihli ve yine Mehmed Ağa imzalı mektupta bu defa kadıyla birlikte kethüdâyeri, yeniçeri serdarı, kale dizdârı ve 'âyân-ı vilâyete hitap edilmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla önceki mektuptan sonra El-Hac Ali Ağa, yedinde olan ocaklık beratının sûretini Âmid'e göndermiştir. Mektupta bundan bahsedilmekte ancak, bu beratın kalemiye ref'ine işaret edemeyeceği, her sene olduğu gibi bu bedelin Vali Nâim Paşa'nın hazinesi için El-Hac Ali tarafından edâ edilmesinin şart olduğu vurgulanmaktadır. Hatta daha ileriye gidilerek El-Hac Ali Ağa ödememekte “inâd ve muhâlefet üzere” olursa an bârlarının kadıdan alınacak izn-i şer' ile mühürlenmesi, bir terekisinin dâhi

¹⁰³ HŞS 391 : 405

¹⁰⁴ Osmanlı Devleti'nin merkezî gücünün taşrada 17. yüzyıldan itibaren gittikçe zayıfladığı ve asıl gücün taşradaki yerel ailelere geçmeye başladığı şeklindeki genel düşüncenin ne derece geçerli olduğunu Musul örneğinde inceleyen bir çalışma için bkz. Dina Rızk Khoury, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu: Musul, 1540-1834*, Çev. Ülkün Tansel, İstanbul 1999.

¹⁰⁵ HŞS 391 : 390

fürûht olunmaması, aksi halde hiçbir bahanenin kabul edilmeyeceği yönünde uyarılmaktadırlar¹⁰⁶.

Belgelerin detaylı incelenmesinden, El-Hac Ali Ağa ile Diyarbekir kâim-makâmı arasında kalemiye sebebiyle devam eden anlaşmazlığın aslında Mehmet Ağa'dan önce Diyarbekir kâim-makâmı olan Murtaza Ağa zamanında da devam ettiği anlaşılmaktadır. Örneğin, Murtaza Ağa imzalı Harput kadısına gönderilen bir mektupta belirtildiğine göre Harput Sancağı'nda Van kullarının mukâta'a emîni olanlar divân-ı Âmid'e arz-ı hal sunarak, sancağa bağlı □ avâs-ı hümâyûn karyelerinden bir kısmının bazı adamlar tarafından çiftlikleri ve maktû'ları olduğu iddiasıyla ve kimin tarafından verildiği belirsiz temessüklerle zaptedildiğini bildirmişlerdir. Mektubun devamında konunun mukâta'a emînleri lehine çevrilmesi için gönderilen fermanın içeriğine atıfta bulunularak, buraları ellerinde tutanların temessüklerinin mukâta'a emîni tarafından iptal edilerek kendi zabtına geçirilmesi, itiraz edenlerin Âmid'e gönderilmesi istenmektedir¹⁰⁷. Hal böyle iken Gurre-i R. A. 1103/20 Ocak 1692 tarihli bu belgeden yaklaşık 5 ay sonra, yani 6 Zilkade 1103/20 Haziran 1692 tarihinde yine Murtaza Ağa imzalı mektupta belirtilenler, yukarıda yapılması istenenlerle çelişmektedir. Örneğin kadı, alaybeyi, serdâr, dizdâr ve 'âyân-ı vilâyete hitaben yazılan mektupta mukâta'a emînlerinin valilere her yıl ödemekte oldukları kalemiyelerini hâlâ göndermedikleri halde sabırlı davranıldığına işaret edilmektedir. Devamında ise, "mâdem ki sa'âdetli paşa efendimiz hazretlerinin mu'tâd olan kalemiyesini getirüp vermezsiniz" denilerek daha evvelden köy ve sair mukâta'ayı iltizam edenlerin önceki belgede ve fermanında söylenenlerin aksine temessükleri geri götürüp asıl mukâta'a sahibine (emîne) iâde etmemeleri ve kendi tasarruflarında kalmasından yana oldukları belirtilmektedir¹⁰⁸. Bu ve benzeri belgeler, söz konusu tarihlerde merkezî veya yerel hükümetin taşra üzerindeki yaptırım gücü ve otoritesinin derecesini göstermek bakımından önemli örneklerdir.

3- *Emîn/Zâbit/Mütesellimlerin Ekonomik Durumları*

Harput Sancağı'nda 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sancak gelirlerinden padişah hâssına ait kısmın sürekli sancakbeyleri aleyhine arttırılması¹⁰⁹, Osmanlı ekonomisini etkisi altına alan enflasyon, nüfus artışı ve savaş masrafları gibi dönemin şartlarından kaynaklanıyordu¹¹⁰. Akçenin 16.

¹⁰⁶ HŞS 391 : 389.

¹⁰⁷ HŞS 391 : 417

¹⁰⁸ HŞS 391 : 402

¹⁰⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Erdoğan, *a.g.t.*, s. 60-69

¹¹⁰ Osmanlı ülkesinde 1550-1650 yılları arasında gelişen enflasyonun etkileri hakkında geniş bilgi için bkz. Ö. Lütfi Barkan, " XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", *Belleten*, C. XXXIV, S. 136, Ankara 1970, s. 557-607. Kunt bu enflasyonun etkisini dönemler halinde ele almaktadır. İlk enflasyon dalgasının 1556-73 arasında ikinci

yüzyılın ikinci yarısından itibaren sürekli değer kaybetmesi ve özellikle 1585-1586 devâlüasyonuyla birlikte yapılan tağşişler sonucunda sancakbeylerinin içinde buldukları maddi zorluklar gittikçe artmaya başladı¹¹¹. Aslında bu olumsuz tablo karşısında zora düşen yalnızca ümerâ değildi. Özellikle 1584 tağşişinden sonra standart Osmanlı akçesiyle artık aynı miktarda malın alınamayışı, alım gücünün azalması ve sabit maaşla geçinmek zorunda kalan çeşitli memurları ve reâyâyı da etkilemiştir¹¹².

Nitekim zamanla sancakbeylerinden çoğu gerek kendi ihtiyaçları ve gerekse kendilerinden beklenen hizmetleri yerine getirebilmek için olsa gerek kanun dışı yollara sapmak zorunda kalmışlardır. Bununla birlikte 17. yüzyılda beylerbeyilerin maddî durumlarını sancakbeylerine nazaran daha da düzelttikleri ve enflasyon öncesine göre daha güçlendikleri anlaşılıyor. Örneğin 1670'lerde Diyarbekir Beylerbeyi olan Silahtâr Hacı Ömer Paşa'nın toplam geliri 14.552.785 akçedir. Gelir-gider icmâlindeki kayıtlarda Diyarbekir Beylerbeyi

ve asıl önemli dalganın 1588-97 yılları arasında olduğunu ve ülkeyi çok sarstığını, bir diğer dalganın ise 1605-1625 arasında hüküm sürdüğünü belirtmektedir. Ayrıca 1632-1656 arasında ise enflasyonun kısmen önünün alındığına dair beylerbeyi gelirlerinden örnekler vermektedir. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete*, s. 95-98.

¹¹¹ Osmanlı Devleti'nin resmi para birimi olan akçe, devletin kuruluşundan itibaren bazı değişikliklere uğradı. Mesela Orhan Bey zamanında yüz dirhem gümüşten 269 akçe kesilirken, Fatih zamanında aynı miktar gümüşten 280 akçe ve 1491-1566 tarihleri arasında en çok 420 akçe kesilmekteydi. 1566'dan sonra 100 dirhem gümüşten 450 akçe kesilmeye başlandı. Çeşitli kalpazanlıkların görülmesi üzerine devlet tarafından resmen sikke tashihine gidilerek o zamana kadar 100 dirhem gümüşten 450 akçe kesilmekteyken bundan böyle 800 adet kesilmesi kararı alındı. 1600 tarihindeki tağşişe göre ise, bir öncekine göre 1 dirhem gümüşten 8 akçe kesilirken, şimdi 9.5 akçe kesilecekti. Bu durumda akçenin reel değeri daha da düşürülmüş oluyordu. Bu tarihlerden sonra akçe kolay kolay toparlanamadı ve 1640'lara kadar sürecek uzun dönemli bir istikrarsızlık dönemine girdi. Öyle ki, 1585'lerde Osmanlı ekonomisinin Batı Avrupa paralarıyla adeta istilâ edilmesinin ardından Osmanlı parası bu tarihten sonra milletlerarası fiyat ve kıymetli maden hareketlerinin kaderine terk edilmişti. Ö. Lütfi Barkan, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", s. 589. 1640 ve 1650'lere gelindiğinde ise piyasadaki tamamen kayboldu ve yerini Avrupa sikkeleri almaya başladı. Bkz. Özer Ergenç, *Ankara ve Konya*, s. 119-124; Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul 1999, s. 143-162; Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, s. 271-275.

¹¹² Hatta bu tarihlerde kimi Osmanlıların Kahire'de ucuz sikke satın alıp, İstanbul'da yüzde yüz bir kârla sattıkları belirtilmektedir. Kahire'de bir Kahire parası (zeczino) 43 akçe ederken, İstanbul'da 84 akçe etmekteydi. William J. Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyân 1591-1611*, Çev. Ülkü Tansel, İstanbul 2000, s. 9.

hâssı 1.200.066 akçe kayıtlı olduğuna göre¹¹³ beylerbeyi gelirinin bu meblağın 11 misline ulaştığı söylenebilir¹¹⁴.

Harput mültezim veya mütesellimlerinin ekonomik durumlarına bakıldığında, kesin bir hükme varmak zor görünmektedir. Bu konudaki bilgilerimiz elimizdeki birkaç belge ile sınırlıdır. Borç alış-verişi içerikli bu belgelerden çıkan sonuca göre Harput mütesellimleri, eşrâf veya ‘ayândan yahut ehl-i şer’ mensubu bazı kişiler ile birebir eşya ve para alış-verişinde bulunmaktadırlar. Örneğin, 5 Şevval 1103/20 Haziran 1692 tarihli borç tezkeresine göre borcun sahibi Harput kadısıdır. Belgede kadının ismi zikredilmemekle birlikte, bir başka belgeden bu tarihte Mevlânâ İsmâil Efendi’nin Harput kadısı olduğu anlaşılıyor¹¹⁵. Belirtildiğine göre Harput kadısı 216 gurûş mukâbilinde ve 90 günde ödemek şartıyla, Harput Mirlivâsı El-Hac Ali Ağa’dan bazı eşyalar almıştır. Bunlar bir yağız at, bir Sadr-ı Şerife, iki cild İbn-i Melik ve bir Tenbihü’l Gâfilin ve bir Hadis-i Necâd ve sair iki ma’i ferâce ve iki kızıl damga ferâce-çuhadır. Ancak bahâlarından hâsıl “216 guruş ki cem’an 108 esedî guruş” olan borcunu 3 aydır ödeyememektedir. Borcunu gününde ödeyemeyen İsmâil Efendi, toplam borcuna karşılık Sarpulu ve Arındık köylerinin mahsûlât ve sair rûsûmâtını El-Hac Ali’ye fûrûht etmiştir¹¹⁶. Buna karşılık mültezim El-Hac Ali Ağa’nın da El-Hac İsmail’e 200 gurûş borcu vardır. Borcunu zamanında ödemediği için El-Hac İsmail’in divân-ı Âmid’e arzı üzerine mübaşirle buyruldu izhâr olunmuştur¹¹⁷.

Yine 1662 tarihli bir tezkereden, Harput beyi Yusuf’un Tokat sakinlerinden olup vefat eden Ahmed Beşe’ye 800 gurûş borcu olduğunu öğrenmekteyiz¹¹⁸.

¹¹³Yaşar Yücel, “XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İdarî Yapısında Taşra Ümerasının Yerine Dair Düşünceler”, *Bellekten*, C. XLI, S. 163, Ankara 1977, s. 497; Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesi’nde Bunalım ve Değişim Dönemi*, s. 38.

¹¹⁴ 1670-1671 yıllarındaki Diyarbekir valisi Ömer Paşa’nın gelir-giderleri incelendiğinde, paşanın emrinde bulunan yirmi üç sekbanbaşı ve adamlarıyla ve ayrıca istihdam ettiği askerlerin aldıkları maaş, valinin toplam bütçesinin % 12.7’sine denk gelmekte; ayrıca paşanın esas olarak bu paralı askerlerden oluşan kapı halkını beslemek için yaptığı harcamalar ile birlikte bu rakam %14.4’e çıkmaktaydı. Bkz. Metin Kunt, *Bir Osmanlı Valisinin Gelir-Gideri (Diyarbekir 1670-1671)*, İstanbul 1981, s. 17-26. Öte yandan ma’zuliyet zamanında büyük şehirlerde ya da taşrada görevli çoğu askerîlerin, biriktirme imkânına sahip oldukları kişisel servetlerini, tam bir özel teşebbüs sahibi gibi ticaret ve benzeri faaliyetlerde kullandıkları da bilinmektedir. Bu konudaki çeşitli örnekler için bkz. Yaşar Yücel, “XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İdarî Yapısında Taşra Ümerasının Yerine Dair Düşünceler”, s. 495-506.

¹¹⁵ HŞS 391 : 400

¹¹⁶ HŞS 391 : 426.

¹¹⁷ HŞS 391 : 406.

¹¹⁸ Harput Beyi Yusuf, müteveffa Ahmed Beşe ve oğluna 800 gurûş borçludur. Belgenin devamında Yusuf Bey’den “merhum” diye bahsedildiğine bakılırsa kendisi borcunu ödeyemeden vefat etmiştir. Borcu ise merhumun çeşitli eşyalarına mahkemece konulan

Yahut aynı tarihli bir diğer buyruhduda belirtildiği gibi, daha önce mukâta'a emîni olan Ömer Ağa, üzerinde kalan bakâyasını ödeyemediği için borcun takibine ve tahsiline mübaşir gönderilmiştir¹¹⁹. Görüldüğü gibi, üst düzey sancak idarecilerinin bu tarihlerde ekonomik durumlarına ilişkin bilgiler kısıtlı fakat çeşitlidir. Ama genel olarak bu kişilerin iltizam beratlarındaki mukâta'a bedellerinin bir kısmını peşin ödeme kudret ve zorunluluğunda oldukları düşünülürse (birisinden alınan borçla da ödenmiş olabilir), söz konusu dönemde ekonomik olarak sınırdan ancak, servet edinebilecek bir durumda olmadıkları söylenebilir.

Sonuç

16. yüzyılın sonlarından itibaren tımar sisteminin eski önemini yitirmesiyle birlikte gittikçe yaygınlaşan ve neticede merkezi hazinenin gelirlerini arttırmaya yönelik bir uygulama olarak karşımıza çıkan mukâta'a ve iltizam uygulaması, yeni bir takım gelişmeleri de beraberinde getirmiştir. Örneğin başlangıçta, sancaklarda sahipsiz kalan dirliklerin (tımar-zeâmet) ardından padişah hâsları, zamanla mîrî mukâta'a haline getirilerek mültezimlere ihale edilmeye başlamış, bu durumun tabii bir sonucu olarak, sancak idarecilerinin atanma usullerinde ve kimliklerinde önemli değişiklikler yaşanmıştır. Zamanla klasik dönem sancakbeyinin yetki ve fonksiyonları da bu sancakları iltizam eden emîn/zâbit/mültezim veya mütesellim unvanlı kişilere geçmiştir. Nitekim 17. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, eskiden olduğu gibi sancakbeyliği görevindeki başarı ve liyakate göre yükselebilen şeklindeki geleneksel teşkilat uygulaması da bozulmuş ve sayıları gittikçe artan vezir rütbeli paşaların saray çevresinde yürüttükleri ince diplomasi neticesinde, eyalet ve sancaklara tayinlerini yapturtmaları mümkün olabilmıştır.

Bu zaman içerisinde Harpur Sancağı'nda malî ve idâri açıdan göze çarpan en önemli değişiklik ise, yukarıda bahsedilen gelişmelere paralel olarak ilk başlarda sancak mukâta'ası gelirlerinden bir kısmının (40 bin gurus mukabilinde cizye v.s.) Van Kulları Ocaklığına mevâcib şeklinde tahsis edilmesi ve ardından yaşanan diğer gelişmelerdir. Ayrılan gelirlerin bir süre sonra söz konusu mevâcibleri karşılayamaz duruma gelmesi ve sair sebeplerden dolayı, sancaktaki padişah ve mirlivâ hâsları dâhil tüm gelirler zamanla birleştirilerek (mîrî mukâta'a) oluşturulan sancak veya kazanın adıyla (mukâta'-ı Harpur olarak) yüzyılın sonlarına doğru Van kalesi ocaklarına mensub ağalarının toptan iltizamına verilmiştir. Bu kişiler ya doğrudan kendileri veya mütesellimleri yoluyla mukâta'anın ve sancağın yönetimini üstlenmişlerdir. Bu gelişme, aynı tarihlerde pek çok sancağın boş kadro bulunmayışı yüzünden bey ve paşalara arpalık suretiyle tevcihinden farklı bir durumdur. Ayrıca belirtmek gerekir ki söz

bedeller mukabilinde Ahmed Beşe'nin oğlu Veli'ye ödenmiştir. Bunlar Yusuf Bey'in atı, katırları, samur kürkleri v.s. eşyalarıdır. *HŞS* 350 : 61/184.

¹¹⁹ *HŞS* 382 : 509, 517.

konusu mukâta'a ve iltizam uygulaması önceki uygulamaların toptan ortadan kaldırıldığı görünümde değildi ve dönemin zorunlu bir malî tercihiydi. Bir tarafta klasik tımar sistemi devam ederken, mîrîden zabt uygulaması da sürdürülmekteydi. Örneğin, 17. yüzyılın ikinci yarısında hâlen sancakta tımar tevcihlerinin yapıldığını gösteren çok sayıda örnekler mevcuttur.

İltizam beratlarında yer alan bilgilerin içeriklerine göre ilk bakışta mültezimin bir maliye görevlisi, tek görevinin ise mukâta'a kapsamındaki vergileri tahsil etmek olduğu düşünülebilir. Oysa mukâta'a alanı hem bir maliye, hem de yönetim alanıdır. Dolayısıyla mîrî mukâta'aları üzerlerine alan mültezimler âdeta birer maliye görevlisi oldukları gibi, aynı zamanda bir örf yetkilisi olarak sancağın tüm yönetiminden ve doğrudan hazineye karşı sorumluydular. Nitekim incelenen dönemde söz konusu mültezim yahut yerlerine atadıkları mütesellimlerin, güvenlik başta olmak üzere ekonomik ve sosyal meselelerin (kız kaçırma, keşif, hırsızlık, suçluların yakalanması, taraflar arasında arabuluculuk gibi) halledilmesinde aktif görevler üstlendikleri örneklerle sabittir. Bunun dışında kimi mültezim ve mütesellimlerin kanunsuz yollara saptıkları (zorla vergi toplama, usulsüz iltizam ve toprak satışı, adam kayırma gibi) görülmektedir. Söz konusu tarihlerde devletin içinde bulunduğu siyasî ve ekonomik şartlar, sancak düzeyinde mültezim kesiminin, eyalet ölçeğinde ise daha üst düzey kimi idarecilerin zulüm ve haksızlıklarına uygun bir ortam sağlamıştır. Aynı uygunsuz şartlar, incelenen dönemde taşrada ast-üst arasındaki otoritenin devamını zorlaştırabildiği gibi bu gelişmeler zamanla bir gevşeme yahut çatışma zemininin oluşmasına da sebep olmuştur.

Kaynakça

A- Arşiv Kaynakları

- 382 (M. 1661-1662) Numaralı Harput Şer'ıye Sicili
368 (M. 1663-1664) Numaralı Harput Şer'ıye Sicili
278 (M. 1665-1666) Numaralı Harput Şer'ıye Sicili
362 (M. 1671-1673) Numaralı Harput Şer'ıye Sicili
391 (M. 1691-1692) Numaralı Harput Şer'ıye Sicili
388 (M. 1710-1712) Numaralı Harput Şer'ıye Sicili

B- Çağdaş Araştırma ve İncelemeler

- ACUN, Fatma, "Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Tımar Sistemi ve Uygulaması", *Türkler*, (Ed. H. Celal Güzel-Kemal Çiçek), C. 9, Ankara 2002.
- AKDAĞ, Mustafa, "Tımar Rejiminin Bozuluşu", *A.Ü.D.T.C.F. Dergisi*, C. 3, S. 4, Ankara 1944, s. 419-431.
- AKDAĞ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisâdî ve İctimatî Tarihi*, C. I-II, Ankara 1974-1979.
- AKSIN, Ahmet, *19. Yüzyılda Harput*, Elazığ 1999.
- BARCAN, Ö. L., "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", *Belleken*, C. 34, S. 136, Ankara, 1970, s. 571-578.
- BARKEY, Karen, *Eşkıyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezleşmesi*, Çev. Zeynep Altok, İstanbul 1999.
- BATMAZ, Eftal, *XVIII. Yüzyılda Mâli Uygulamaların Osmanlı Taşra Yönetimi Üzerindeki Etkileri*, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1995.
- CEZAR, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, İstanbul 1986.
- ÇADIRCI, Musa, "II. Mahmut Döneminde Mütesellimlik Kurumu", *A.Ü.D.T.C.F. Dergisi*, C. 28, S. 3-4, Ankara 1970, s. 287-296.
- ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'ni Sosyal ve Ekonomi Yapıları*, Ankara 1991.
- ÇAKIR, Baki, *Osmanlı Mukataaa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul 2003.
- DARKOT, Besim, "Harput", *İA.*, C. 5, İstanbul 1950, s. 296-299. *Eğilimleri: Harput Örneği*, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora
- ELİBÜYÜK, Mesut, "Türkiye'nin Tarihi Coğrafyası Bakımından Önemli Bir Kaynak: Mufassal Defterler", *Coğrafya Bilim ve İnceleme Kolu Coğrafya Araştırmaları*, C. I, S. 2, Ankara 1990, s. 11- 42.
- ERDOĞDU, İbrahim, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Harput Esnafı ve Ticarî Olanakları: Değişim Açısından Bazı Gözlemler*, *EKEV Akademi*, 11, S. 32, Ankara 2007.
- ERDOĞDU, İbrahim, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Toplumunda Değişim*
- ERGENÇ, Özer, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Mâli Nitelikleri", *Journal of Turkish Studies*, (Ed. Ş. Tekin-G. Alpay Tekin), 10, 1986, s. 87-96.
- ERGENÇ, Özer, *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihiğine Katkı: XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, Ankara 1995.
- ERGENÇ, Özer, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, Ankara 2006. *Evliya Çelebi Seyehatnamesi*, (Haz. Zekeriya Kurşun ve ark.), C. 3, İstanbul 1999.
- GENÇ, Mehmet, "İltizam", *D.İ.A.*, C. 22, İstanbul 2000, s. 154-158.
- GENÇ, Mehmet, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Ankara 1975.
- GÖYÜNÇ, Nejat, "Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilatı", *Yeni Türkiye*, S. 31, Ankara 2000, s. 430-441.

- GÖYÜNÇ, Nejat, “Yurtluk-Ocaklık Deyimleri Hakkında”, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan*, İstanbul 1991.
- GRISWOLD, William, *Anadolu’da Büyük İsyân 1591-1611*, Çev. Ülkün Tansel, İstanbul 2000.
- HAYLİ, Selçuk, “Tarihi Coğrafya Açısından Harput Şehrinin Fonksiyonları ve Etki Sahası”, *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu (24-27 Eylül 1998)*, C. I, Elazığ 1999. 2000.
- İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300 - 1600)*, Çev. Ruşen Sezer, İstanbul 2003.
- KHOURY, Dina Rızk, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Taşra Toplumu: Musul, 1540-1834*, Çev. Ülkün Tansel, İstanbul 1999.
- KILIÇ, Orhan, “Osmanlı Döneminde Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancakları Üzerine Bazı Tespitler”, *OTAM*, S. 10, Ankara 1999, s.119-139.
- KUNT, İ. Metin, “Karşılaştırmalı Tarih Üzerine”, *Toplumsal Tarih*, C. 19, S. 114, İstanbul 2003.
- KUNT, İ. Metin, *Sancaktan Eyalete (1550-1650)*, İstanbul 1978.
- NAGATA, Yuzo, *Tarihte Ayanlar: Karaosmanoğulları Üzerine Bir Deneme*, Ankara 1997.
- OĞUZOĞLU, Yusuf, “XVII. Yüzyılda Türkiye Şehirlerindeki Başlıca Yöneticiler”, *19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1, Samsun 1986. s. 140-155.
- OĞUZOĞLU, Yusuf, *Osmanlı Devlet Anlayışı*, İstanbul 2000.
- ORTAYLI, İlber, *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara 1979.
- ÖZEL, Oktay, “Osmanlı Demografi Tarihi Açısından Avarız ve Cizye Defterleri”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, Ankara 2000, s. 33-50.
- ÖZKAYA, Yücel, “XVIII. Yüzyılda Mütessellimlik Müessesesi”, *A.Ü.D.T.C.F. Dergisi*, C. 28, S. 3-4, Ankara 1970, s. 369-390.
- ÖZKAYA, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Âyânlık*, Ankara 1994.
- ÖZKAYA, Yücel, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Ankara 1985.
- ÖZVAR, Erol, “XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişme: Diyarbakır’da Hazine Defterdarlığından Voyvodalığa Geçiş”, *IX. International Congress Of Economic And Social History Of Turkey (Dubrovnik, 20-23 August 2002)*, Ankara 2005, s. 93-115.
- ÖZVAR, Erol, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, İstanbul 2003.
- PAMUK, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, İstanbul 1999.
- Polonyalı Simeon’un Seyahatnâmesi (1608-1619)*, (Çev. H. Andreasyan), İstanbul 1964.
- SERTOĞLU, Midhat, *Osmanlı Tarih Lügati*, İstanbul 1986.
- SUNGUROĞLU, İshak, *Harput Yollarında*, (4 Cilt), İstanbul 1959-1968.
- TABAKOĞLU, Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul 2000. Tezi, Ankara 2006.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C. 3, Ankara 1983.
- ÜNAL, M. Ali, “1056-1046 Tarihli Avâız Defterine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Harput”, *Belleten*, C. LI, S. 199, Ankara 1987, s. 119-129.
- ÜNAL, M. Ali, “Harput”, *DİA*, C.16, İstanbul 1987.

- ÜNAL, M. Ali, “XVI. Yüzyıl Sonlarında Bir İltizam Sözleşmesi”, *Osmanlı Devri Üzerine Makaleler-Araştırmalar*, Isparta 1999.
- ÜNAL, M. Ali, “XVI. Yüzyılda Harput Sancakbeyleri”, *Osmanlı Devri Üzerine Makaleler-Araştırmalar*, Isparta 1999, s. 90-110.
- ÜNAL, M. Ali, “XVII. Yüzyılın Başlarında Harput Mukâta’atına Ait Bir İcmâl Muhâsebe Defteri”, *Osmanlı Devri Üzerine Makaleler-Araştırmalar*, Isparta 1999,
- ÜNAL, M. Ali, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara 1989.
- YAMAN, T. Mümtaz, “Osmanlı İmparatorluğu Teşkilatında Mütesellimlik Müessesesine Dair”, *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, C. 1, Ankara 1944, s. 75-105.
- YÜCEL, Yaşar, “XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İdarî Yapısında Taşra Ümerasının Yerine Dair Düşünceler”, *Bulleten*, C. XLI, S. 163, Ankara 1977.